PREFACE.

The main object of this compilation is simplification of a difficult subject, and the compiler has never kept it out of his view. He is conscious of its defects, which are neither slight nor few, but relies upon the forbearance of the reader.

If the latter happen to be an erudite scholar, the writer would beg of him, not to spare his criticism—for it is a salutary process, but to point out the weak points in a kind and generous spirit, so that he may profit instead of being injured by it. To the simple-minded student, who may be inclined to use the book as an instrument for acquiring knowledge, a few words of advice would not be amiss in this place.

After going through the preliminary chapter on technical terminology (पारिभाषिकाध्याय.), especially the symbolical method of expressing it, he may at once pass over to the fourth part (चतुर्थांश), which would give him a fair knowledge of the more common forms of versification, met with in Sanskrit literature. He could then go through, with greater facility and advantage, the other parts of the book, in which the text of every metrical form is invariably quoted, where it was at all available, from an authoritative work on the subject.

The writer expresses his eternal gratitude to those of his friends, who have helped him in the preparation of the work: to Pandit Haris'chandra Kaviratna, Professor of Sanskrit, Presidency College, he cannot be sufficiently grateful, for his generous and ungrudging devotion of time and energy, in making emendations both literary and typographical through-

out the book : to Babu Náráyana Chandra Vidyáratna, for giving him free access to the splendid library of his illustrious father, the late Vidyáságara of hallowed memory : to Mahámahopádhyáya Mahes'a Chandra Nyáyaratna, Principal of the Sanskrit College, for kindly allowing him the use of the College-library: to Pandit Ráma Sarvaswa Vidyábhúshana, for help in various ways · and also to Pandit Navína Chandra Vidyáratna, Babus Rájkrishna Vandyopádhyáya, Panchánana Mukhopádhyáya, and other friends, for lending books, or making valuable suggestions.

38-1, SUKEAS STREET,
CALCUTTA : *August*, 1893.

THE COMPILER.

INTRODUCTION

Perhaps in every language there exists, in literature, a division into Poetry and Prose, or the measured and the unmeasured. The measures vary much, however, in different languages, both in number, and in kind. In the Sanskrit they are a great deal too much diversified, and the varieties are so many, that a knowledge of the different forms of versification is considered to be, in itself, a separate subject of study. Its complex and bulky appearance puzzles the student at the threshold, and altogether scares away many from entering into the labyrinth.

2 A perusal of the following extracts will show, to some extent, the amount of obscurity and depth of darkness, that prevails in connection with this subject, and is really astonishing, as it pervades the minds of eminent Sanskrit scholars of almost all classes and schools, at least in this side of India. They are picked out from recent and contemporary literature, and from the mature and thoughtful writings of really representative scholars, merely in support of this assertion, and not with a view to expose any individual person, or any particular book.

3 A very learned commentary on Abhijnana Sakuntalam of Kálidása thus elucidates the metrical structure of the stanza —अमी वेदिं परितः इत्यादि। Act IV

"इदं उपजात्यपादमिश्रितत्वादुपजातिनाम। वृत्तम्। अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता। इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नामेति॥" Here the nature of the measure has been indicated in the text of the drama itself 'ऋक्छन्दसा आशास्ते', but this passage has been somewhat conveniently omitted in the commentary. As a hybrid has no place among Vedic measures, it would have looked rather awkward to find it described in the commentary as such, where the poet, in no ambiguous language, calls it a vedic or *rikchhandah*. But still this manœuvre does not help much. For, to be a hybrid, the different verses of a stanza must belong to some definite measures, and, in this sloka, only one verse out of the four corresponds to a metre, that has been anywhere described by name, (*vide* २४ पृ of this compendium). The commentator is a renowned professor of the old school. This class of scholars inherited the profound learning and simple habits of Ancient India, and devoted their entire and undivided attention to a complete and exclusive study of single branches of knowledge.

The thoroughness and depth of acquirements of many of them were in complete contrast with the shallowness and superficial glitter of our modern jack of all trades He occupies a first rank in his profession and has been lately very deservedly honored by the Government with the distinguished title of Mahámahopadhyaya

4 Another learned professor of the same school has brought out a well known treatise on metres (छन्दोमञ्जरी) with an exhaustive commentary of his own, and the several editions, the book has gone through show that it has been appreciated by the public He also places it among the *upajátis* (hybrids), and asserts that it is known as such, throughout India if the following passage has any meaning at all —

"इति अभिज्ञानशकुन्तल ३ अङ्के महाकविकालिदासप्रयुक्त उपजातिभेद भारतप्रसिद्धो ज्ञेय ।"

5 In a comprehensive work on Sanskrit Prosody, to be presently alluded to, this stanza is placed among undescribed metres (p 165), of which there is a large collection from various poets The first eighteen, including this one, are but examples of आर्षत्रिष्टुप्, and it is strange that the author with his vast erudition did not recognise their true character

6 The next extract is from a Bengali monthly periodical (সাহিত্য পৌষসংখ্যা ১২৯৮) "'ছন্দ' নামক প্রবন্ধে উহাদের মধ্যে অনেক গুলিতে এক প্রকার মাত্রা আছে। এইরূপ মাত্রার মহাবৃত্ত কতকগুলি যত শব্দ পদ্য ছিল তাহাই প্রকৃত পাঠ হইয়াছে। উহারা না গদ্য না পদ্য, এইরূপ বৈদিক ছন্দের মধ্যে ত্রিষ্টুভ নামক এক শ্রেণীর মন্ত্র আমাদের বিশেষ পরিচয়ের যোগ্য।" The writer of this passage is a very highly distinguished scholar of the Sanskrit College of Calcutta, a Master of Arts and a Premchand Roychand studentship holder He now occupies a high position in the civil service In him a western system of education has supplemented the eastern and imparted all its renovating spirit of original research but none of its corrupting influence, in destroying veneration for the ancient, or love of the archaic. He evidently means to let the reader of the passage, quoted above, infer, that vedic measures are regulated by *mátrá* The fact however is quite otherwise They take no cognisance of it, as will be shown in the sequel.

regarding the nature and character of these different groups of metres He was a young man of extraordinary talent though His very comprehensive work on Sanskrit Grammar, which consists of ten big octavo volumes, has the last one entirely devoted to metres (छन्द) His premature death was a sad loss to the country He had a marvellous capacity for learning a language, had entered the civil service through the door of open competition, and soon afterwards distinguished himself as a writer, by his versatile genius, wide range of scholar ship, and indefatigable diligence He eminently represented a certain modern school of scholars, who have completely emancipated themselves from old prejudice, and superstitious regard for the ancients

8 Ancient works edited in modern times, even under the most favourable auspices, such as that of the Asiatic Society of Bengal, have not escaped untainted. The अग्निपुराणम् for instance, edited by an ex president of the Society and one of its most experienced and veteran editors, has the following reading of the very short 327th chapter

	Corrected reading
"छन्दो वक्ष्ये मूलजैस्तै पिङ्गलोक्तं यथाक्रमम् ।	
सर्वादिमध्यान्तगणौ म्रौ यौ जौ सौ त्रिको गणा ॥१॥	सर्वादिमध्यान्तगलौ भ्रौ य्रौ स्तौ • •
ह्रस्वो गुरुर्वा पादान्ते पूर्व्वो यौगाद् विसर्गत ।	अनुस्वाराद् विसर्गत ।
अनुस्वाराच्चसनात् स्यात् जिह्वामूलीयतस्तथा ॥२॥	पूर्व्वो यौगाद्घनात् स्यात् • •
उपाध्मानीयतो दीर्घो गुरुर्ग्गो लो लघ्वाविह ।	उपधा • • गुरुलघू लत्ताविह ।
वस्वेदौ च चत्वारो वेदादित्यादि लौकित ॥३॥"	च विज्ञेया • • लौकिक ।

Every line of it, except the first, is tainted with errors of great gravity, as will appear from the corrections opposite to them The same may be said *almost, of all the six succeeding* chapters, that are *devoted to the exposition* of chhandah, and are well known as a separate treatise under the designation of आर्षेयच्छन्द सार ।

9 As my object in this compilation is only to facilitate the study of this complicated subject, and to make the path of the student easier so far, I shall not take up any more space to point out the errors, or otherwise to criticise the work of others

10 The initial division of Sanskrit measures is that into Vedic and Laukika "छन्दो द्विविधं वैदिकं लौकिकञ्च ।" Laukika has been rendered into English by the word classical It means human, in contradistinction to Vedic which is अपौरुषेय or superhuman This seems, at first sight, to be a very singular mode of classi *fication, and as our tendencies are either conservative or iconoclastic, we may* attach too much, or too little importance to it. We may on every occasion cite

localities, and by various persons The gifted authors were not hampered by any rules of Grammar or Rhetoric, Syntax or Prosody The language was not so stereotyped then as it subsequently became In the unbounded vigour of genius, and amidst the surrounding luxuriance of nature, they burst forth into expressions, sometimes so exquisite, as to be almost inimitable There is no wonder then, that the vedas came to be regarded as an emanation from the Supreme Source of all things But that very luxuriance made it well nigh impossible to bring it under general rules Whatever scheme might be adopted, there would still remain some exceptions, that could not be included in it. To avoid this inconvenience the (छन्द सूत्रकारा) authors of the rules of versification devised an exceedingly plastic and variable numerical method In it a single syllable is a दैवी गायत्री, be it a long or a short one, a couple of syllables are a दैवी उष्णिक्, three of them are a दैवी अनुष्टुप् and so on to an indefinite extent (*vide* table of vedic measures १२७ पृष्ठ द्रष्टव्यानि)

14 Then again by the rules of निचृत् and भुरिक्, स्वराट् and विराट् an addition of, or a diminution by, a syllable or two is quite legitimate "ऊनाधिकेनैकेन निचृद्*भुरिजौ, द्वाभ्यां विराट् स्वराजौ।' पि०। * * * 'निचृदेकेन वर्जिता॥ भुरिगेकेनाधिकेन द्विहीना च विराड् भवेत्॥ स्वराट् स्याद्द्वाभ्यामधिक' अग्निपुराणम् ३२८ अ०, १७, १८। Thus the little gaps in the numerical gradation is completely bridged over, and *there could be no imaginable sentence or composition that would not fall* under one or other of these measures We must remember again that there was no restriction whatever, as to long or short syllables, nor any regulation of the pause or यति। "पादान्तव्यवसानम्"। इति नारदीयशिक्षायाम्। १प्र० ६ख० १।

15 This simple and elastic standard of vedic versification was a necessity *of the circumstances, under which the verses at least a great majority of them*, were composed In those early days, the divine poets had the wildest license For nothing in the name of Grammar or Rhetoric, or of dogmas of a similar description was in existence There was no fetter to genius, nor any shackle to the imagination

16 But of what earthly use, one may say, would a knowledge of metrical forms of this kind be? That it served a very important purpose, one would *clearly understand by remembering that the vedas* (श्रुति) *came down orally* from generation to generation and, as in verbal transmission, there is a great risk of interpolation in, or perversion of, the text, a knowledge of the (छन्द) measure served effectually to check this process It registered the exact number of syllables in each verse (पाद), and the number of verses (पादा) in each ऋक् or मन्त्र।

17 It was, and is still, considered to be a necessary part of the proper

* निचृदिति सामश्रमिधृत पाठोऽत्रापत्यन्विती, निवृदिति बहुत्र दृश्यते।

perusal of the vedas, to use a certain musical intonation This mingling of music and poetry is a notable feature in the earlier stages of evolution in every language Whatever may be the explanation of it, the fact is patent, that, in almost all languages the earlier poems have more or less the character of musical pieces For those who are curious to know the reason why, here is a hypothesis which may be taken for what it is worth

18 Poetry and music were born as twins in the womb of nature The sisters grew up together in the same cradle, and had, at first, such an exact likeness, that it was hard to distinguish one from the other They thus passed for one goddess, were worshipped in one name, and received a joint homage The goddess is described as carrying a lyre and a book in her hands, dispelling the darkness of ignorance, (वीणाहस्ताम् अज्ञानतिमिरापहां । श्वेतवीणाधरा सिद्धगन्धर्वैरर्चिता, सुरैरर्चिता मुनिभिः सर्वैः ऋषिभिः स्तूयते सदा । "नित्यध्यायमनेन वाग्देवीं देवीं सरस्वतीं ये यजन्ति ते सर्वा विद्यां लभन्ते ।" इति पद्मपुराणम् ।) and dispensing every description of knowledge to her votaries of different kinds, *siddhas* and *gandharvas*, *munis* and *rhishis* Again, "एकदैवी एकरूपा वीणापुस्तकधारिणी' इति बृहद्देवर्षे बृहदाख्ये ३ अध्याये । शब्दकल्पद्रुमे धृतम् । To this day, people worship but one Saraswati, as presiding over both music and literature, and science and art The twin-character of the muses has not been as yet recognised by every one They were fond of each other, and reluctant to part, until a rapid increase of family, and grown up children made it impossible for them to live comfortably together Not liking to quarrel, they parted in peace, and each with her family, lived and prospered in a separate home When subsequently the loving sisters met each other, their mutual greeting was most cordial and pathetic, and gave rise to those beautifully artistic productions, in which the musical harmony, and the poetic imagery are so melodious and captivating, that the minstrel finds it an easy task, in their recital, to move the audience to rapture

19 With progressive development and culture, poetic composition became more and more methodical and homogeneous The more irregular forms were gradually discarded, and slowly eliminated Ultimately of the almost infinite number of vedic measures, only six held their ground in the laukika, namely, the *drikas* included between six and eleven syllables "[illegible]" Preference was given to them, as they are among the most regular of the vedic metres None of them is much in use however, except अनुष्टुप् । But the ground it alone covers in literature is so extensive as to more than compensate for the loss sustained by the rest.

20 In some compositions the succession of long and short syllables in consecutive lines might happen to be uniform, quite spontaneously, without any premeditation Again, in others, successive lines might happen to bear a definite

relation in the time of their utterance These two sorts would evidently be more sonorous and agreeable to the ear than less regular verses, and, in fact, the whole superstructure of *laukika metres has been built upon this basis* The following are some vedic verses that closely resemble laukika metres —

गायत्र्याम् । "इन्द्र शचीपतिर्बलेन वीळित । दुश्च्यवनो वृषा समत्सु सासहि ॥"
अनुष्टुभि, "*गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।*
गर्भंते अश्विनौ देवा वाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥" मन्त्रब्रा० १ प्र० ४ख० ७ ।
"समञ्जन्तु विश्वे देवा समापो हृदयानि नौ ।
सम्मातरिश्वा सन्धाता समुदेष्ट्री दधातु नौ ॥" मन्त्रब्रा० १प्र० २ ख० १५ ।
"अन्नपाशेन मणिना प्राणसूत्रेण पृश्निना ।
बध्नामि सत्यग्रन्थिना मनश्च हृदय च ते ॥" मन्त्रब्रा० १प्र० ३ख० ८ ।
त्रिष्टुभि "मम व्रते ते हृदय दधातु, * * * बृहस्पतिस्त्वा नियुनक्तु मह्यम् ॥" २ख० २१ ।
"इयं दुरुक्तात्परिबाधमाना, वर्णं पवित्र पुनती म आगात् ।" ६ख० २० ।
"माता रुद्राणां दुहिता वसूनां, स्वसादित्यानाममृतस्य नाभि ।" १प्र० ८ ख० १५ ।

21 The primary division of laukika metres into जाति and वृत्तम् is based upon this distinction *One has a definite relation in the aggregate of mátrás*, quite irrespective of the number or position of the syllables in the *pádá* or quadrants The other takes into account, not only the number, but also the order of succession, *of long and short syllables in successive quadrants.*

22 *Mátra has been rendered into English by the word quantity*, and लघु and गुरु, by light and heavy respectively A गुरु syllable is one that takes twice as much time, in its utterance, as a लघु । Light and heavy are words *relative more to weight than to duration. The terms long and short are pre*ferable, as appropriately expressive of that idea, and not opposed to common usage Quantity may do for *mátra.* But in rendering such expressions as एकमात्रक, द्विमात्रक and त्रिमात्रक *which define* लघु, गुरु *and* प्लुत *respectively*, a syllabic unit, and double and treble syllabic-units seem to be more handy

23 Each of the two primary divisions may be again divided into three sub-classes the *játis* (जातय), into *áryas* (आर्या), *baitáliyas* (वैतालीयानि) and *mátrásamakas* (मात्रासमकानि), the *brittas* (वृत्तानि), into even, semi-even and uneven (समार्द्धसम विषमञ्च)

24 In describing the nature and character of the different measures included under these groups, I have adopted a plan *somewhat different from* that of our books, viz, a larger use of signs and symbols, instead of mere words

25 This has many advantages First, a symbolic is an universal language. Second, the eye comes to our help and relieves the memory of much of its burden Third, it expedites very much the process of finding out the measure of any given verse, so much so, that a novice, just commencing his study

of Sanskrit, may, with its help, come to a conclusion in five minutes, where it would take a very long time for his learned teacher with his classical habit of using mnemonic rules. That this is no exaggeration will appear from the following illustration.

26 Pingala describes eighty varieties in the *árýá* group. Later authors have not so fully gone into them, and have certainly added nothing towards their elucidation. In modern times the differentiation seems to have been altogether ignored, perhaps for want of a clear exposition.

27 The generic and specific characters of these varieties, embodied in the following definitions, are represented by graphic sketches in the sequel.

I The *a'rya* metres are composed of syllabic groups of four mátrás, i e one or other of the following five combinations —(a)— —, (b) ⌣ ⌣—, (c) ⌣—⌣, (d)—⌣ ⌣, and (e) ⌣ ⌣ ⌣ ⌣ ("ल समुद्रा गण ।")

II An *a'rya'* proper (fig 1, e पृष्ठे) has, in its first half, seven *ganas* and a *semi gana*, or thirty syllabic units (mátras) altogether ("स्वरा अर्धंचार्यार्धम् ।")

III An odd *gana* i e 1st, 3rd, 5th, or 7th, should never be a (c) ⌣—⌣ ("अत्रायुङ् न ज् ।")

IV The sixth *gana* must be either a (c) ⌣—⌣, or an (e) ⌣ ⌣ ⌣ ⌣ ("षष्ठो ज् न्लौ वा ।")

V The last half of the metre differs from the first, in the sixth *gana* alone, which is a single short syllable. Hence it has twenty seven syllabic units in all.

VI When both halves have the character of the first half of an *a'rya'* proper, the metre is called a *giti*, (fig 1, ११ पृष्ठे) ("आर्यार्धसमा गीति ।")

VII If both have the character of the second half of an *a rya'* proper, it is an *upagiti* (fig 2, ११ पृष्ठे) ("अन्त्येनोपगीति ।")

VIII If the character of an *a rya* proper be reversed in the two halves, it is then called an *udgiti*, (fig 3, ११ पृष्ठे) ("उत्क्रमेणोद्गीति ।")

IX When each half is composed of eight *ganas*, instead of seven and a half, i e of two and thirty mátrás instead of thirty the metre is called an *a'rya'giti* (fig 4, ११ पृष्ठे) ("अर्धे वसुगण आर्यागीति ।")

X When these different metres have, in each half, a pause after the third *gana* or twelve syllabic units, they are distinguished as *pathya*. Of all *árya'* metres pathyá is the variety which is in most common usage. The pause is represented in the figures by the sign ( ) ("त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च ।")

XI If there be no pause after twelve mátras, in either or both halves, the metre is a *vipula'*. ("विपुलान्या ।")

XII When the second and fourth *ganas*, in either or both halves, are âmphibrăchs (c) ⏑—⏑, *and are each of them preceded and followed by a long* syllable, the measure is a *chapala* , ⏑ ⏑—, ⏑—⏑, ——, ⏑—⏑,— ⏑ ⏑
("चपला द्वितीयचतुर्थौ मध्ये जौ ।")

28 Thus with the *sign of a pause* () after 3 *ganas in* both halves, the five figures, indicated above, represent the five pathya' varieties of the five *a'rya'* families With the sign, in the second half alone, each of them would be an *a'divipula'* (आदिविपुला) of its own family, in the first half alone, an *antyavipula* (अन्त्यविपुला) Without the sign in either half, they would be all *maha'vipula's of their own name* (महाविपुला ।) *Thus we get a score of a'rya' forms*

29 By bringing the other variation (*chapala*) to bear upon them, we get three scores more When it affects the first half alone, the metre is a *mukhachapala'* (मुखचपला,) when the second alone, it is a *jaghanachapala'* (जघनचपला), when both are affected, it is a *maha'chapala'* (महाचपला) Here is a graphic delineation then of the eighty varieties of *a'rya's*, described by Pingala and his commentator Halayudha. (एवमेव भवति यथा इत्यादि ८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।)

30 The great commentator Haláyudha brings together all the *laukika* measures under three principal heads, *ganachhandah*, *ma'tra'chhandah* and *aksharachhandah*, गणच्छन्दो मात्राच्छन्दोऽक्षरच्छन्दः । The last is also known as *vrittam* (वृत्तम्) Metres, composed of syllabic groups of four units, come under his first head They are the aryas His second group comprises vaitaliyas and mátrasamakas The third consists of the measures, that are regulated by the number of *syllables in the different pa'da or quadrants*

31 Later authors (वृत्तरत्नाकर, छन्दोमञ्जरी &c) describe Haláyudha's first and second classes together under one designation, as jati or Mátrachhandah

32 But these different authors agree with each other in the arrangement of the *vrittas* They are the direct lineal descendants of vedic metres, and in the nomenclature of the more polished groups of this class, namely the even *metres* (समवृत्तानि), *their ancestral generic names have been retained* Thus *gayatri*, *anushtup*, *pankti* (गायत्री, अनुष्टुप, पङ्क्ति &c.,) are simply derivative names from the vedic, and, in the laukika, they signify no more than the number of syllables in a quadrant, *gayatri* meaning six, *ushnik* seven, *anushtup* eight &c.

33 This arrangement has no doubt the advantage of a ready reference of particular metres to definite groups, *which renders the task of finding out the* measure of a verse easier so far But otherwise the classification is not free from objection

34 *Certainly it does not bring together* measures that are closely allied to one another, but very often parts them far asunder Take for instance the metres

described in ten simple classes (शुद्धा वर्गाः) in the fourth part (चतुर्थोऽंशः) of this book They are, in each group, so closely allied, that it is hard to distinguish one from another, except by counting the number of syllables in a quadrant The measures, there grouped together, are, in the orthodox system placed each in a different chapter, and wide apart from one another On the other hand it, more frequently than otherwise, puts most heterogeneous forms side by side It altogether ignores the relationship between the *vrittas* and the *ma tra chhandahs* It aims at an exhaustive* enumeration of particular metres rather than a comprehensive survey of generalised classes . It resembles the Horticulturist's assortment of beautiful and rare plants, rather than the Botanists' methodical study of the Vegetable Kingdom It invariably leaves behind a remaining mass of indefinite and chaotic elements The nomenclature too is both redundant and defective Sometimes very different metres are called by one and the same name, at other times a single metrical form has more than one name given to it, by the same author, without even a hint of its being anywhere described by another name Difference in the pause is in some cases a valid ground for a plural nomenclature, but not in all It entails much waste of valuable time and energy on the part of the diligent student, and, as a necessary consequence, leads eventually to a neglect in the study of the subject itself

35 There is a germ of classification in accordance with natural affinities in the older authors Pingala enunciates with great felicity a couple of aphorisms as generic definitions (ग्लिति समानी ल्गिति प्रमाणी) for what, in the classical literature of the West, would be called Trochaic and Iambic measures respectively, consisting of alternate long and short syllables, the long taking precedence in the one, and the short in the other But instead of carrying this analysis any further, he jumbled together all the remaining measures into one heterogeneous conglomeration, which he christened as *vitánam* (वितानमन्यत्)। Though the illustrative examples in the commentary are all of eight syllables the author evidently

---

*The attempt is always futile It gives rise to frequent contradictions and calls forth many an expression of apology from the authors Haláyudha thus begins the description of particular *samavrittas* in the 6th chapter —

"न पर्यन्तोऽस्ति वृत्तानां प्रस्तारगमनाविधौ। पूर्वाचार्यक्रमं तस्मात् किंचित्किंचिदिहोच्यते ॥"

The eighth chapter (अष्टमोऽध्यायः) starts with the *sutram* अथात्र गाथा Then follows a description of eighteen individual metres placed in the same groups defined and explained in as much detail and illustrated with examples exactly in the same way, as in his two preceding chapters They are explicitly called *gáthá* or the undescribed nevertheless At the end of the 8th chapter again there is left in the lumber room of *gáthás* an indefinite and innumerable remainder "एवमादीनि वृत्तानि कोटिशः प्रस्तारेषु महाकविप्रयोगेषु च दृश्यन्ते। विशेषसंज्ञाभावात्तानि शास्त्रकारैः नामनिर्देशं कृत्वा नोक्तानि, तानि गाथा शब्देन कथ्यन्ते।"

meant the definitions as of general application to a definite succession of syllables of different duration, irrespective of their number in a quadrant For in his *Pra krita* treatise, he has given a separate name (मल्लिका) to a trochaic metre of eight syllables (*vide infra* ६४ पृष्ठे), and in his Sanskrit treatise (मूलग्रन्थ) there ■ another octosyllabic, described in the name of *chitrapadá* (चित्रपदा), which has been indicated by his commentator Haláyudha in an unmistakable language, as one out of many forms of the conglomerate *vitánam* (*vide infra* ५८ पृष्ठे १५ पङ्क्तौ), moreover the selfsame word is used both in the general definition of a trochee, as well as in that of one of twenty syllables to which a separate name ■ given of course (भिन्नमिति वृत्तम्) Subsequent writers do not seem to comprehend even the object and scope of this generalisation as they have restricted the class names, *samáni*, *pramáni* and *vitánam* to metres of eight syllables only, and many of them quite unconsciously adopt also the particular octosyllabic names, as if they were meant for measures different from one another

36 This principle of classification has been extended, in the fourth part of this book, to a wider range The even metres (समवृत्तानि) are there divided into eleven groups, ten simple, and one mixed. Of the simple classes, two *samáni* and *pramáni* have been explained in the last paragraph One, Spŏndee of the West, consists of long syllables only, another, of short alone, and includes both Pyrrhic and Trĭbrăch, three others consist, each, of one long and two short syllables, in different orders of succession, and correspond to Ănapĕst (⏑⏑—), Ămphĭbrăch (⏑—⏑) and Dăctyl (—⏑⏑), and the remaining three consist of the three permutations of one short and two long syllables (——⏑, —⏑—, ⏑——) and appear to have no analogues in western literature In the conformation of the mixed group, two uniformities seem to play an important part, namely, Combination and Equivalent Substitution

37 By Combination is here meant a juxtaposition of syllabic groups of different denominations, instead of a mere repetition of one or other of them, as happens in the groups of metres described in the last para. The following measures may be adduced to illustrate this —

(१) मधुकुम्भि, गुह =6(⏑)+2(—), (2) कमल =5(⏑)+(—⏑—), (3) चन्द्रलेखा, भुजगशिशुसृता = 6(⏑) + 3(—), (4) कमला=8(⏑)+(—), (5) विद्युन्मि, छन्दा=8(⏑)+3(—), (6) अतिजगत्या, चण्डी=8(⏑)+(—⏑⏑)+2(—), गौरी=11(⏑)+2(—), (7) सर्वगीताम्, सुपविलम्=12(⏑)+2(—), (8) चक्रपदम्=(—)+12(⏑)+(—), (9) अतिसर्वगीताम् चन्द्रावर्ता माला and मणिगुणनिकरः=14(⏑)+(—)

38 By Equivalent Substitution is meant an interchange of syllables, or of groups of syllables, of equal value in units of time One long may, for instance, be replaced by two short syllables, or *vice versa* One of the sylla

bic groups of four units (चतुष्कलगणा) may replace another, and so may those of five units (पञ्चकलगणा) An interchange may take place also in their order of succession, i e by mutual transposition The following may be advanced, in the elucidation of this principle —A quadrant of तोटकम् consists of four ănapestic feet In मोटनकम् the two short syllables of its first foot are replaced by a long one, and in सुषमा, of the third foot also In दोधकम् there is a long syllable in the place of two short ones in the last foot, and three Dactylics in lieu of its other three ănapestic feet By changing the two short syllables of the 2nd dactylic of दोधकम् for a long one, we get चन्द्रमाला, if the long syllable of its 1st dactylic be replaced by two short ones, we get तामरसम्, if the two short ones of its second be replaced by a long one, and the long one of its third by two short ones, we get कुड्मलदन्ती if its first long syllable be replaced by two short, and the two short ones of its second foot by a long one, we get कलविशिता, and so on

39 These natural groups include not only the *vrittas*, but the *mâtrâchhandahs* too The abrupt separation of the artificial divisions disappear, and their mutual correlation and family affinities come more and more *en evidence* It would appear then, that there is no radical difference in the essential principle of harmony, that one class gradually merges into another, and that many a measure may, with equal propriety, be grouped with the *vrittas* as much as with the *mâtrâchhandahs* Besides it would be possible then to explain the structure of many an irregular form of versification, met with in literature, that have now apparently no place in any of the classes or divisions of our metrical authors A number of these anomalous forms have been grouped together in a separate chapter (षष्ठ) of the 1st part of this book, characterised with definitions, and illustrated by examples, culled from the Mahábháratam, the Bhágavatam and the Gita Govinda of Jayadeva A few more from the Bhágavatam are explained by the principle of equivalent substitution in pp 115 and 116

40 A little more analysis of any of these irregular forms will throw further light on the subject, and enable us to recognise, in their component parts, many an old acquaintance of the *vrittam* as well as of the *mâtrâchhandah* class The following from Jayadeva for instance —

(क) "प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम् । विहितवहित्रचरित्रमखेदम् ॥ १ ॥ (ख)
„ चितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे । धरणिधरणकिणचक्रगरिष्ठे ॥ २ ॥ „
„ वसति दशनशिखरे धरणी तव लग्ना । शशिनि कलङ्ककलेव निमग्ना ॥ ३ ॥ „
„ तव करकमलवरे नखमद्भुतशृङ्गम् । दलितहिरण्यकशिपुतनुभृङ्गम् ॥ ४ ॥ „
„ छलयसि विक्रमणे बलिमद्भुतवामन । पदनखनीरजनितजनपावन ॥ ५ ॥ „
„ क्षत्रियरुधिरमये जगदपगतपापम् । स्नपयसि पयसि शमितभवतापम् ॥ ६ ॥ „

(क) वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयम् । दशमुखमौलिबलिं रमणीयम् ॥ ७ ॥ (ख)
„ वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभम् । हलहतिभीतिमिलितयमुनाभम् ॥ ८ ॥ „
„ निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातम् । सदयहृदयदर्शितपशुघातम् ॥ ९ ॥ „
„ म्लेच्छनिवहनिधने कलयसि करवालम् । धूमकेतुमिव किमपि करालम् ॥ १० ॥ „
„ श्रीजयदेवकवेरिदमुदितमुदारम् । शृणु सुखदं शुभदं भवसारम् ॥ ११ ॥" १६० । „

Is this *aria* of Jayadeva a metrical composition, or is it not? The sweetness of its cadence, and the regularity of its periods would at once indicate its place there, perhaps not an obscure one either But where is it to be placed? It is not a समवृत्तम्, neither an अर्धसम, nor a विषमम्, for it has no syllabic uniformity whatever, either in n mber, or in uniform sequence. Is it a जाति? *It is not an* आर्या *of any kind, neither a* वैतालीयम्, *nor any of its varieties* It cannot be classed with any of the मात्रासमकानि Thus then it is excluded one by one from all the groups of measures, described in books. But still the ear would demur to keep it out of the pale of metrical literature Its metrical character may however be defined thus twenty ma tra s in the 1st half, with a caesural pause *after the 10th, besides the terminal, and sixteen in the 2nd half. There is a rhym* ing harmony also in all the stanzas. It would thus be an additional मात्राच्छन्द., and has been so described in (२९ पृष्ठ) this book. Again of the 1st halves (क), 'जगदघमतपाप' (६), 'दिक्पतिकमनीय' (७), 'कलयसि करवाल' (१०), and 'इदमुदितमुदारम्' (११) are चतुष्पदि गुरु, and 'वितिरतिविपुलतरे' (२), 'वसति दशनशिखरे' (३), 'तव कर कमलवरे' (४), *and* 'वहसि वपुषि विशदे' (८), *are* 'हरकृता कमला *(vide ante para 37)* The 2nd halves (ख) are all *mâtrâsamakas* of one kind or other, with the exception of the 10th which differs from them by a shade moreover १, ३ ७ and ११ are कल्या तालरसम् (*vide ante* para 38) ९ is चतिप्रसला चपछी, and ६ is प्रकृष्या सुपविलम् (para 37) It would be easy enough to carry this analysis still further, and to show, in the structure of the verses, a composition or juxtaposition of single, double, or treble syllabic groups, variously transformed by substitution of equi valent syllables, as enunciated in paras 37 and 38

41 It does not appear that, there has been any real progress in the study of metrical forms, since the days of Pingala. Recent authors seem to have devoted *their attention entirely to a description or definition of their characters in* compact mnemonic verses, and modern scholars have to spend a deal of time and energy in committing these to memory The nice little book श्रुतबोध, ascribed to Ka'lida sa 'has many advantages in this respect, and is very generally resorted to it is very problematical, however, if such an imperfect and defective rudi mentary work had ever issued from the immortal pen of the Greatest of Poets It is evident on the other hand that much of what was known in the age of Pingala has been subsequently misunderstood, or not understood by many of his successors. This has occurred, for instance, in some processes of calcula

tion, as will appear from the examples given below. Pingala brought Arithmetical rules, akin to the laws of Variation and Permutation, Combination and Progression, to bear upon the subject. Later authors, as a rule, pass over this portion perhaps from a deficiency in their knowledge of Arithmetic. It is of a piece with the general decline of Society, observable in the past history of our country, in most departments of Knowledge and Art.

42 To calculate the possible number of even metres (समवृत्तानि) in a group, with a given number of syllables in a quadrant, is simply to find out their Permutations and Variations. The *Variations throughout are two only—long and short* in the present case, and their Permutations fall into a Geometrical Series. For it is evident that, of Mono syllabic measures, there cannot possibly be more than two, one a long, and the other a short syllable, and that Dissyllabics cannot exceed four, both long in one, both short in another, a long and a short and a short and a long in the other two. It may be shown in a similar way, that a tri syllabic group cannot have more than eight forms. The series goes on increasing at each stage by a multiple of two, and *could be thus formulated* a group of *m* syllables has 2^m for its limit of even metres.

43 The method of Pingala is substantially the same. Here are his aphorisms —

1 "द्विकौ ग्लौ ।"

2 "मिश्रौ च ।"

3 "पृथग्ला मिश्राः ।"

4 "वसवस्त्रिकाः ।"

"तेन षोडशचतुष्का द्वात्रिंशत्पञ्चका भवन्ति । एवं चतु षष्टिर्गायत्र्योऽसमहस्राणि सर्वगुरुलघ्वाद्यन्तानि भवन्ति । द्विगुणोत्तरमुष्णिगादीनामेकैकाक्षराधिक्यादिति स्पष्टार्थमिदं सूत्रम् ।" छ० ।

1 ग, 2 ल } monosyllabics are two $= 2^1$

ग, ल } ग ; ग, ल } ल = { 1 गग, 2 लग, 3 गल, 4 लल } Dyssyllabics are four $= 2^2$

गग, लग, गल, लल } ग ; गग, लग, गल, लल } ल = { 1 गगग, 2 लगग, 3 गलग, 4 ललग, 5 गगल, 6 लगल, 7 गलल, 8 ललल } Trisyllabics are eight $= 2^3$

In a similar way, Tetrasyllabics are sixteen $= 2^4$, Penta-syllabics two and thirty $= 2^5$, Hexasyllabics (गायत्री), sixty-four $= 2^6$, Septasyllabics (उष्णिक), $128 = 2^7$, and so on.

44 The semi-even (अर्द्धसम) are those in which alternate quadrants (पादा) are alike, but the odds differ from the even, uneven (विषम) those in which the quadrants are all dissimilar. Combinations of even metres, taken two at a time, would give the number of semi-even. The aphorisms of Pingala are "सम मावत्कृत्व कृतमर्द्धसमम् विषमञ्च, राश्यूनम् ।" Transformed into a modern formula, it would be, in a group of *m* syllables, the limit of semi-even metres is, $(2^m)^2 - 2^m = 2^{2m} - 2^m$, of uneven, $(2^{2m})^2 - 2^{2m} = 2^{4m} - 2^{2m}$.

45 The same method is applicable to other cases, as for instance in the calculation of the possible number of hybrids (उपजाति), and of the varieties in each of the áryá families. The hybrids are analogous to the semi-even and uneven metres of a monosyllabic group, in as much as the variation affects a single syllable, the first, others remaining constant. Thus the limit of semi even hybrids is $2^2 - 2$, or $4 - 2 = 2$, of uneven $2^4 - 2^2$, or $16 - 4 = 12$ altogether $12 + 2 = 14$. The two halves in each of the a'rya' families, when affected by one variation (पथ्या) give four varieties, $4 = 2^2$, a second variation (चपला), superadded to this evolves sixteen, $(2^2)^2 = 4^2 = 16$ altogether in the five families, $16 \times 5 = 80$

46 Two other processes of Pingala may be taken together, viz, (a) "नष्टसंख्यापरिज्ञानार्थम्" i e to find out the form of versification that would correspond to a given number in the series (प्रस्तार), and (b) "उद्दिष्टसंख्यापरिज्ञानार्थम्" i e to allocate a given form of versification in its proper place in the series. From para 43 (*ante*) it is evident that, the 1st syllable in odd numbers of the series is always long, but short in even numbers, that the 2nd syllable in odd couples is long, in even short, that the 3rd syllable in odd quadruple groups is always long but short in even ones, that similarly the 4th syllable would be long in odd groups taken eight at a time, but short in even groups and so on. From this clue it would be easy enough to work out both the operations (*a* and *b*) of Pingala. His formulæ, somewhat different however, are enunciated in the aphorisms, 'लर्द्धे । सैके ग् । प्रतिलोमगुण द्विर्लाद्यम् । ततोऽप्येकं जह्यात् । द्विरर्द्धे । रूपे शून्यम् । द्विः शून्ये । तावदर्द्धं तद्गुणितम् ।"

47 Some classical poets were not satisfied with the rhythm of *Samavrittas* even, which are at the best, but excellent forms of blank verse. They topped it over with various kinds of rhyme, which in Sanskrit goes by the name of *Yamaka*. There are some really good poems in it, such as नलोदयकाव्य, घटकर्परकृत यमककाव्यम्, अमरुशतके २४, ९९, भर्तृहरेः शृङ्गारशतके ७, ८, ११, नीतिशतके च ८, २१, २२, ३०, शङ्कराचार्यस्य मोहमुद्गर and आनन्दलहर्यां ८८, ९२, ९३, १०१, १०३, धर्मदासकृते विदग्धमुखमण्डने प्रथमे परिच्छेदे ५, १०, जयदेवकृतौ गीतगोविन्दे, चौरपञ्चाशिका, भारतचन्द्रकृत नागाष्टकम्, alternate rhyme विदग्धमुखमण्डने प्र० प० १, last three quadrants rhyme in तत्रैव परिच्छेदे ७।

48 Ingenuity in the art of metrical composition has been displayed by

some poets in the various *forms of चित्रकाव्यम्, to an extent, that has never been* approached, perhaps, in any other language For instance, a poem of 36 stanzas (रामकृष्णकृत विलोमकाव्यम्) each to read exactly the same from right to left, as from left to right, is a marvellous *feat indeed This is not the limit of their* skill, however The following stanzas read the same in every direction, from right to left, as left to right, and from top to bottom, and back again, some in diagonals and some zigzag as well (भारवी १५स० २५। माघे च १९स० १०, २८, ७२, ४६।)

"दे वा का नि नि का वा दे	"स का र ना ना र का स
वा हि का स्व स्व का हि वा।	का य सा द द सा य का।
का का रे भ भ रे का का	र सा ह वा वा ह सा र
नि स्व भ व्य व्य भ स्व नि॥"	ना द वा द द वा द ना॥"
"सा धे ना ग म ना र म्भी	"भ भी वा म ति के नि छे
र धे ना सो द ना र सा।	भी ता न न्द स्य ना म नि।
सा र ना द ज ना म स	क न स का म से ना कि
धी र ना ग म ना म या॥"	म न्द का म क म स्य ति॥"

"प्र ह से वि क स द्धा मं सा ध ने ऽप्य वि पा दि भि.।
प ह पे वि क स हा न यु ध मा प्य वि पा थि भि:॥"

49 Modern Indian Vernaculars have borrowed their metrical types from Classical Sanskrit, and have altered and adapted them, each according to its capacity, and to the genius of its authors Rhyme has been adopted in Bengali, and very much amplified The equisyllabic character of the several verses in a stanza has been also preserved in most of its measures In this there is great resemblance to the Vedic *drshas*, in as much as there is no restriction of long and short in either the Vedic or the Bengali measures The latter rhyme, however, while the former do not Blank verse was ushered into existence in the Bengali language by the late M M S Datta in a very attractive style, but it has not as yet thrived very well

50 The uniform sequence of syllables of like quantity—the very essence of *samavrittam*—was successfully introduced into Bengali by Bharatachandra, in a few beautiful specimens, such as भुजङ्गप्रयात, तोटकं and तूणकम The following examples, one of each, are taken from his *chef d'œuvre, Annadâmangala*

"সহস্রে সহস্রে চলে ভূত দানা। হুহুঙ্কার হাঁকে উড়ে সর্ব্বনাশা।
চলে ভৈরবা ভৈরবী নন্দি ভৃঙ্গী। মহাকাল বেতাল তাল ত্রিশৃঙ্গী।
চলে ডাকিনী যোগিনী ঘোর বেশে। চলে শাঁখিনী পেতিনী মুক্ত কেশে।

The last is more Sanskrit than Bengali. All of them have the characteristics of the Sanskrit metres, and, in addition to this, they rhyme like the ordinary Bengali measure, called *Payára*. It may be observed also, that all the three measures are formed of multiples of simple syllabic combinations, *i. e.* they fall into one or other of the ten simple groups (यजा वर्णा) mentioned before (para 36). The capacity of the Bengali language however has not as yet developed to such an extent, as to admit of the infinite changes of inflexion, affixes and prefixes, by which mainly the uniform sequence of long and short syllables is brought about in the Sanskrit, in such a variety. Our *payára* and *tripadi* have their prototypes in the *yamakakávyam* of the Sanskrit poets, which they resemble in rhyming and equisyllabic characters, but not in the sequence of syllables of like quantity.

ERRATA ET CORRIGENDA

१९ पृष्ठे ११ पङ्क्तौ, for पुनरर्थैर्मिश्र, read पुनरर्थै पैङ्गल प्राकृतपद्यसङ्ग्रहस्य मिश्र।

२६ ,, १३ पङ्क्तिषु, for भाषायाम् इत्यादि, read पैङ्गलप्राकृतपद्ये च,

"जे गज्जिअ गहवाहिवइ राउ, उड्डउ दुउ वसु जस पसाउ।

गुरु पिङ्गल विङ्गल जिसु तुरुक, ताकेष धपद्धम कोट बुझूक॥"

३३ पृष्ठे ११ पङ्क्तौ, for बोध्यव्यम्, read बोद्धव्यम्।

३७ ,, अन्ते add " इ० ।

४६ ,, १२ पङ्क्तौ, for बोध्यव्यानि, read बोद्धव्यानि।

६६ ,, १२ ,, for घरिष, read घरिष।

पारिभाषिकशब्दाः।

१। संख्यावाचकाः। (संस्कृते प्राकृते च)।

त्रिसंख्या	शिखी।
चतुरसंख्या	समुद्र, वेद युग, वर्ण अब्धि।
पञ्चन् ,,	इन्द्रियाणि, भूतानि, शर, बाणम्, इषु, पक्षि।
षष् ,,	ऋतु, रस, तर्क गुणचक्रम्।
सप्तन् ,,	स्वरा, ऋषि वर्णा गौलाधि अश्वा, लोक।
अष्टन् ,,	वसु, गायत्री, नागी, फणी।
नवन् ,,	ग्रह, रन्ध्राणि, ख छिद्रम्।
दशन् ,,	दिक्, विराट् पङ्क्ति।
एकादशन् ,,	रुद्र, त्रिष्टुप्।
द्वादशन् ,,	आदित्या जगती, मास, इन।
चतुर्दशन् ,,	मनु, भुवनम्।

२। मात्रावाचकाः। (प्राकृते)।

मात्रा	कला।
गुरु	चामर, हार मणिगुण वलय कङ्कणम्।
लघु	शर, शर, शल्य, पत्रीं, काहल शङ्ख।
गुरुद्वयं	कर्ण, कुन्तीपुत्र।
लघुद्वय	सुप्रिय।
गुरुलघू	सूर्यम्।
लघुगुरु	नूपुर, भ्रम।

३। गणवाचकाः। (प्राकृते)।

चतुर्लघव	विप्र, द्विजवर।
पञ्चलघव	पापगण।
जगण	भूपति, पयोधर, पदातिक।
रगण	यौवनमध्य, मोहल, सुपक्ष।
भगण	चरण।
तगण	कामावतार।
सगण	हस, करतल।
नगण	सरगण।

छन्दःसारसंग्रहः ।

तुङ्गाभ्रपतिता आपो निम्नखातगता अपि ।
प्रयोजनानुसारेण ददत्यखिलमङ्गलम् ॥१॥
किमाश्चर्य्यं कदाचित्तु सुप्रतिष्ठजनस्य च ।
महोपदेशवाचोऽपि चर्य्येरन्नधमेन वा ॥२॥
इमामाशामुपाश्रित्य छन्दःसङ्कलनव्रतम् ।
चरितुं चेष्टते मूढो घोषः श्रीचन्द्रमोहनः ॥३॥
"वागर्थाविवसम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥"

सम्यगवदत् कालिदासः, 'वागर्थाविवसम्पृक्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ' इति । यथा पार्वतीपरमेश्वरौ नित्यसहवर्त्तिनौ, तथा शब्दार्थावपि । तथापि शाक्ताः शक्तिमेवोपास्ते, शैवः शिवञ्च । एवं काव्येऽपि शब्दार्थयोर्गुण-दोषादीनां पृथक् समालोचना युज्यते ।

अनुप्रासयमकादयः शब्दालङ्कारा गद्ये पद्ये च प्रयोक्तव्याः, द्वयेऽपि तुल्यशोभाजनकत्वात् । छन्दस्तु पद्यस्य विशेषलक्षणम् । छन्दसि हि काल-परिमितान्येव वर्णानि प्रयुज्यन्ते । नैवं गद्ये ।

अर्थगुणेषु प्रसादो हि मुख्यः । यदि वाक्यार्थं पाठकाः सम्यक् नोपल-भेरन्, तदा ग्रन्थकारस्य प्रयासो व्यर्थः स्यात् । नहि तेषु पाठकानां चित्ता-कर्षणं न्यूनम् । पाठकानां चित्ताभिनिवेशं विना लेखकस्योद्देश्यं न सिध्यति । रचनाप्रभावेण यदि पाठकानां मनः समाकृष्टं स्यात्, तदैव लेखकप्रयत्नस्य मुख्योद्देश्यसाधनं भवेत् ।

सामान्यतः किमुद्दिश्य लेखकाः प्रवर्त्तन्ते ? पाठकानां चित्तविनोदनं मनःसमुन्नतिसाधनं वा तदुभयं वेति ।

मनोऽनुरञ्जन मनःसमुन्नतिसाधनादीनां निदानभूता बहवो गुणाः काव्ये स्वल्पाधिकपरिमाणा दृश्यन्ते । तेषामन्यतमोगुणः चित्रप्रकाशः । पाठकानां चित्तपटे लेखको यच्चित्रं प्रकटयति, तत् यावत्परिमितं परिस्फुटमाकर्षकञ्च भवेत्, तावन्मितमेव लिपेः स्थायि फलं निष्पद्यते । तस्मिंश्चित्रे यदि प्रकृतेः किञ्चन गूढरहस्यं निहितं स्यात्, कश्चिन्नीतिवाक्यस्य जीवन्मूर्त्तिर्वा दृश्येत, तर्हि नूनं पाठकानां चित्तोत्कर्षसाधनं सम्भाव्यते । तत्र यदा मनोहरं किञ्चन दृश्यमङ्कितं स्यात्, तदा कथं न पाठकानां चित्तविनोदनं भवेत् । चित्रकारस्तूलिकया वर्णकैश्च यथा पटं रञ्जयति, तथैव कविः कल्पनया नानाविधैः रसैश्च स्वकृतं काव्यं भूषयति । पटाङ्कितचित्रस्य चिरोज्ज्वलाय यथा तैलमिश्रितो वर्णकः प्रयुज्यते, तथैव सुललितं छन्दः काव्यस्येति शम् ।

छन्दःपरिज्ञानप्रयोजने इदं श्रुतिवचनम् ।—

'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतविनियोगेन ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति, वाध्यापयति वा, स स्थाणुं वर्च्छति, गर्त्तं वा पद्यते प्र वा मीयते पापीयान् भवति, यातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्त्यथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेद सर्व्वमायुरेति श्रेयान् भवत्ययातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ति, तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् ।' इत्यार्षेयब्राह्मणम् । १प्र० १ ।

प्रथमोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

परिभाषा ।

सर्वोक्तग्रन्थसङ्केतः ।

१ ।	पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम्	पि॰ इति सङ्केतः ।
२ ।	पिङ्गलस्य प्राकृतच्छन्दोग्रन्थः ...	प्रा॰ ।
३ ।	हलायुधकृता मृतसञ्जीवन्याख्या वृत्तिः	ह॰ ।
४ ।	कालिदासविरचितः श्रुतबोधः ...	श्रु॰ ।
५ ।	केदारभट्टविरचितं वृत्तरत्नाकरम् ...	के॰ ।
६ ।	नारायणभट्टकृता तट्टीका	ना॰ ।
७ ।	वृत्तरत्नाकर-परिशिष्टम्	परि॰ ।
८ ।	गङ्गादाससूरिविरचिता छन्दोमञ्जरी	ग॰ ।

"१ । धी श्री स्त्री म् । २ । व रा सा य् ।

३ । का गु हा र् । ४ । व सु धा स् ।

५ । सा ते क्व त् । ६ । क दा स ज् ।

७ । किं व द भ् । ८ । न ह स न् ।

९ । ग्ल् । १० । गन्ते ।

११ । भादिपरः । १२ । हे ।

१३ । लौ सः ।" इति पि॰ ।*

---

* प्रथमाष्ट-सूत्राणां व्याख्या प्रथमपृष्ठे साङ्केतिक-रेखासु संख्यानुसारेण द्रष्टव्या, अत्र हलायुध धृतैरासमाहितोद्धृता ।

"९। ग्ग्रहणं ह्रस्वैकाक्षरोपलक्षणार्थम्। तस्य लकारसंज्ञा भवति। ल शब्दस्य लघुवाचक'। तेन ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवतीत्यर्थः सम्पद्यते।

१०। ह्रस्वाक्षरस्य पादान्ते वर्त्तमानस्य गुरुसंज्ञातिदिश्यते ग् इति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणम्।

११। व्यञ्जनसंयोगात् पूर्वस्य ह्रस्वस्य अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयेभ्यश्च गुरुसंज्ञातिदिश्यते।

१२। द्विमात्रस्य दीर्घस्य गकारसंज्ञा क्रियते।

१३। स गकारो द्विमात्रो द्वौ लघू कृत्वा गणनीयः।" इति ह०।

१४। "लः समुद्रा गणः। १५। गौ गन्तमध्यादिर्लश्च।" पि०।

"१४। चतुर्णां लकाराणां गण' इत्येषा संज्ञा विधीयते।

"१५। स हि गणः कदाचिद् गुरुद्वयेन भवति, कदाचिदन्त्येनैकेन गुरुणा, कदाचिन्मध्यमेन, कदाचिदाद्येन, कदाचिच्चतुर्भिर्लघुभि।" ह०।

२। "म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना॥
सर्वगो मौ मुखान्तर्लौ यरावन्तगलौ सतौ।
ग्मध्याद्यौ जभौ त्रिलौ नौऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः॥

* * * *

ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः।
गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः।
सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः।
वा पादान्ते त्वसौ गुर्व्वेयोऽन्यो मात्रिको लघुः।" के०।

३। "संयुक्ताद्यं दीर्घं सानुस्वारं विसर्गसंमिश्रम्।
विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन॥
एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम्॥" श्रु०।

४। "मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः।
जो गुरुमध्यगतो र लमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः।
क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दर्श्यते यथा॥" ग०।

५। अथोक्ताः संज्ञा रेखाभिर्दर्शिताः।—

ल=ह्रस्वः=ल=◡, एकमात्रक। ग्=गुरुः=लौ=—, द्विमात्रकः।

१। म्=— — —	२। य्=◡ — —
३। र्=— ◡ —	४। स्=◡ ◡ —
५। त्=— — ◡	६। ज्=◡ — ◡
७। भ्=— ◡ ◡	८। न्=◡ ◡ ◡

एतेऽष्टौ गणास्त्रिकाः।

१५। गौ=— —, गन्त=स=◡ ◡ —, रमध्य=ज=◡ — ◡,
गादि=भ=— ◡ ◡, ना=न्नौ=◡ ◡ ◡ ◡।

एते पञ्चकायतुष्कला गणाः।

यतिः=विच्छेदः=विरामः=(:)।

६। "यतिर्विच्छेदः।" पि०।

"यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्द्धे तु विशेषतः।
समुद्रादि पदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके॥
क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत्।
यदि पूर्व्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ॥

पूर्व्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत् ।
द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यनादेशः परादिवत् ॥
नित्यं प्राक् पदसम्बन्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत् ।
परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥"

इति वृत्युपदेशोपनिषद् । वृ०

७ । छन्दोद्विविधं—वैदिकं लौकिकञ्च ।
अत्र लौकिकमेव सङ्कलितम् ।

८ । "आदौ तावद् गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।
तृतीयमक्षरच्छन्दः—छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् ॥
आर्य्याद्युद्गीतिपर्य्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम् ।
वैतालीयादिचूलिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्त्तितम् ॥
समान्याद्युत्कृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च ।" छ० ।

९ । अपिच, "पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥" ग० ।

१० । "पिङ्गलादिभिराचार्य्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा ।
मात्रावर्णविभेदेन छन्दस्तदिह कथ्यते ॥" के० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथार्य्याधिकारः ।

१ । "स्वरा अर्द्धञ्चार्य्यार्द्धम् । २ । अत्रायुङ् न ज् ।
३ । षष्ठोज् । ४ । न्लौ वा । ५ । न्लौ चेत् पदं द्वितीयादि ।
६ । सप्तमः प्रथमादि । ७ । अन्त्ये पञ्चमः । ८ । षष्ठश्च ल् ।"
पि० ।

"लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।
षष्ठोऽयं नलघू वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्य्यायाः ॥

(५) षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च सयतिपदनियमः । (६)
(७) चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥" के० ।

५ । "तस्यैव षष्ठस्य चतुर्लघोर्गणस्य द्वितीयलघोः पूर्वं प्रथमलघून्तं सयतिपदनियमः ।

६ । "परके 'सप्तमः' । सप्तमके चतुर्लघौ सते सति, मुखलात् सप्तमस्य प्रथमलघोः पूर्वं षष्ठगणान्ते सयतिपदं नियम्यते ।

७ । "द्वितीयेऽर्द्धे पञ्चमके न्ले चतुर्लघौ तस्मान्मुखलघोः पूर्वम्, अर्थाच्चतुर्थान्ते पदं समाप्यते, इत्यनुषङ्गेण पूर्वपदाध्याहारेण योज्यम् ।" ना० ।

"यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्य्या ॥" श्रु० ।

२ । "त्रिषु गणेषु पादः पथ्यायो च ।" पि० ।

द्वादशमात्रासु यतिरिति ।

३ । "विपुलाऽन्या ।" पि० ।

विपुलास्तिस्र आद्यन्तोभयपूर्व्विकाः । यत्र प्रथमार्द्धे द्वादशमात्रासु यतिर्न भवति, अन्त्येऽर्द्धे तु भवति, सादिविपुला, विपर्य्यस्तान्त्यविपुला । उभयार्द्धयोर्द्वादशमात्रासु यत्र यतिर्न भवति सोभयविपुलेति ।

४ । "चपला द्वितीयचतुर्थौ गमध्ये जौ ।" पि० ।

"द्वितीयचतुर्थौ गणौ मध्यगुरू भवतः, प्रथमश्चान्तगुरुः (⏑ ⏑ —), तृतीयो द्विगुरुः (— —), पञ्चमश्चादिगुरुः (— ⏑ ⏑), शेषं यथा-प्राप्तम् । एवं गकारयोर्मध्ये द्वितीयचतुर्थौ जकारौ भवतः, सार्य्या चपला नाम ।" वृ० ।

नेयं रेखाप्रदर्शनी सूत्रसम्मता, अपरन्तु उदाहरणविरुद्धा ।*

"विपुलापूर्व्वकं महाचपलोदाहरणम् ।

१ २ज ३ ४ज ५* ६ज ७

चिवुके कपोल-देशेऽपि कूपिका दृश्यते स्मिते यस्याः ।

२ज ४ज ५* ६ ७

विपुलान्वयप्रसूतापि जायते सा महाचपला ॥" वृ० ।

अत्र प्रथमपञ्चमयोर्गणयोर्विकल्पः समीचीनो मन्यते । प्रथमस्य (⏑ ⏑ —) वा (— —), पञ्चमस्य (— ⏑ ⏑) वा (— —) चेति ।

५ । "पूर्व्वे मुखपूर्व्वा । जघनपूर्व्वेतरत्र ।
उभयोर्महाचपला ।" पि० ।

यस्याः प्रथमार्द्धे एव चपलालक्षणं भवति नान्त्ये, सा मुखचपला, विपर्य्यस्ता जघनचपला । यस्या उभयोरर्द्धयोश्चपलालक्षणं भवति, सा आर्य्या महाचपला नाम ।

६ । "एवमेव भवति पथ्या विपुलास्तिस्रस्ततश्चतस्रस्ताः ।
चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना, इति षोड़शार्य्याः स्युः ॥
गीतिचतुष्टयमित्थं प्रत्येकं षोड़शप्रकारं स्यात् ।
प्राकर्ण्यमार्य्याणामशीतिरेव भेदाः स्युः ॥" वृ० ।

सप्त चतुष्कला गणाः ।

		१	२	३	४	५	६	७	८ गुरु	प्लुत ।	मात्रासंख्या ।
१ ।	आद्यार्द्धे			()			ज ग्री ला				३०
	अन्त्यार्द्धे			()			ल्				२७
२ ।	आ०	—	⏑—⏑	—()	⏑—⏑	—	ज ग्री ला				३०
	अ०			()			ल्				२७
३ ।	आ०			()			ज ग्री ला				३०
	अ०	—	⏑—⏑	—()	⏑—⏑	—	ल्				२७
४ ।	आ०	—	⏑—⏑	—()	⏑—⏑	—	ज ग्री ला				३०
	अ०	—	⏑—⏑	—()	⏑—⏑	—	ल्				२७

१ । पथ्यार्य्या । २ । मुखचपला पथ्यार्य्या ।

३ । जघनचपला पथ्यार्य्या । ४ । महाचपला पथ्यार्य्या ।

एवमनयोः पथ्या । आद्याभ्यामर्द्धाभ्यां त्रिकलानि ( ) इति चिह्नानि पदस्यैवोदयम्, तदा यदि च आदिविपुला या चत्वारः प्रकारा भवन्ति (१) आदिविपुलार्य्या, (२) आदिविपुला मुखचपलार्य्या, (३) आदिविपुला जघनचपलार्य्या, (४) आदिविपुला महाचपलार्य्या चेति । तद्वत् अन्त्यार्द्धेऽपि इति चिह्नस्थानेन अन्त्यविपुलायाश्चत्वारः प्रकारा भवेयुः । उभयत्र ( ) इति चिह्नानि पदस्यैवोदयम्, तदा उभयविपुलायाश्चत्वारो भेदा भवेयुः । एवमार्य्यायाः षोडश भेदा विज्ञेयाः ।

गीतिः ।

"आद्यार्द्धसमा गीतिः ।" पि० ।

"एतदुक्तं भवति द्वितीयेऽप्यर्द्धे षष्ठो गणो जकारो न्लौ वा कर्त्तव्यः ।" ह० ।

"आर्य्या-पूर्वार्द्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगते ।
छन्दोविदस्तदानीं गीतिं तामस्मृतवाणि भाषन्ते ॥" श्रु० ।

यदुक्तमार्य्या प्रकरणे तत् सर्वमत्रापि वक्तव्यम् । तेन हि गीतेरपि षोडश भेदा स्युः ।

उपगीतिः ।

"अन्त्येनोपगीतिः ।" पि० ।

"अन्त्येनार्द्धेन सममाद्यमर्द्धं यस्याः, सा आर्य्या उपगीतिर्नाम ।" ह० ।

"आर्य्योत्तरार्द्ध-तुल्यं प्रथमार्द्धमपि प्रयुक्तं चेत् ।
कामिनि तामुपगीतिं प्रतिभाषन्ते महाकवयः ॥" श्रु० ।

पूर्वदर्शित न्यायेन एतस्या अपि षोडश भेदा विस्पष्टा ।

उद्गीतिः ।

"उत्क्रमेणोद्गीतिः ।" पि० ।

"आद्यमन्त्यं भवत्यर्द्धमन्त्यमादौ, सा उद्गीतिर्नामार्य्या ।" ह० ।

अस्या षोडश भेदा पूर्ववत्तोका ।

आर्य्यागीतिः ।

"अर्द्धे वसुगण आर्य्यागीतिः ।" पि० ।

"अष्टमोऽपि गणश्चतुर्मात्रको भवतीत्यर्थः । विशेषाभावाद्द्वितीयमप्यर्द्धं तादृगमेव । अत्रापि षष्ठो गणो द्विविकल्प एव न्लकारः । अर्द्ध-

इति वर्त्तमाने पुनरर्द्धग्रहणाद् गणग्रहणाच्च इयमपि पथ्यादि-लक्षण-पूर्विका आर्य्यागीतिः ।" छ० ।

तस्मादेव षोडश भेदा निर्दिष्टाः ।

मात्र चतुष्कल गणाः ।

		गु′ १	२	गु′ ३	४	गु′ ५	६	गु′ ७	[illegible]	मात्रासंख्या ।
१ ।	आर्य्यार्द्ध			()			ज्, न्लौ वा			३०
	अन्यार्द्ध			()			ज्, न्लौ वा			३०
२ ।	आ०			()			ल्			२७
	आ०			()			ल्			२७
३ ।	आ०			()			ल्			२७
	आ०			()			ज्, न्लौ वा			३०

अष्ट-चतुष्कल-गणाः ।

		गु′ १	२	गु′ ३	४	गु′ ५	६	गु′ ७	८	मा० सं० ।
४ ।	आ०			()			ज्, न्लौ वा			३२
	आ०			()			ज्, न्लौ वा			३२

१ । पथ्यागीतिः । २ । पथ्योपगीतिः ।

३ । पथ्योद्गीतिः । ४ । पथ्यार्य्यागीतिः ।

अत्र गीति-चतुष्टयानां सर्वेषां पथ्यारूप आकृतिक विशेष दर्शितम्। आर्यायाः पथ्यारूपं ये परिवर्तने षोडश भिदं प्रदर्शितं, ते परिवर्तनैरेव गीति चतुष्टयानां सर्वेषाम् षोडश भिदं बोद्धव्यम् ।

आर्य्याभेदानामुदाहरणानि ।

१ । पथ्यायाः ।

(क) अत्र चतुर्थेषु पञ्चमगणस्य प्रथमलघुना यतिः ।

"मणिबन्धनतो गलितं (:) संक्रान्तोशीर(:)परिमलं तस्याः ।
हृदयस्य निगड़मिव मे (:) मृणाल-वलयं स्थितं पुरतः ॥

सुभग-सलिलावगाहाः (:) पाटल-संसर्ग(:)सुरभिवनवाताः ।
प्रच्छाय-सुलभ-निद्रा (:) दिवसाः परिणाम-रमणीयाः ॥" शकु० ।

"स्तन-युगमश्रु-स्नातं (:) समीपतरवर्त्ति(:)हृदय-शोकाग्नेः ।
चरति विमुक्ताहारं (:) व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥" कादम्बरी ।

"मृग-मीन-सज्जनानां (:) तृण-जल-सन्तोष(:)विहित-वृत्तीनाम् ।
लुब्धक-धीवर-पिशुना (:) निष्कारण-वैरिणो जगति ॥

यदचेतनोऽपि पादैः (:) स्पृष्टः प्रज्वलति(:)सवितुरतिकान्तः ।
तत्तेजस्वी पुरुषः (:) परकृत-निकृतिं कथं सहते ॥" भर्तृहरिः ।

"परिणत-कठोर-पुष्कर(:)गर्भच्छदपीन(:)मसृण-सुकुमारः ।
नन्दयति चन्द्र-चन्दन (:) निस्यन्दजड़स्तव स्पर्शः ॥" भवभूतिः ।

(ख) षष्ठो गणो मध्यगुरुः ।

"रम्यास्तपोधनानां(:)प्रतिहत-विघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।
ज्ञास्यति कियद् भुजो मे (:) रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति ॥

आपरितोषाद्विदुषां (:) न साधु मन्ये प्रयोग-विज्ञानम् ।
बलवदपि शिक्षितानाम्(:)आत्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥

कः पौरवे वसुमतीं (:) शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।
अयमाचरत्यविनयं (:) मुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥" शकु० ।

"छिन्नापि रोहति तरुः (:) क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।
इति विमृशन्तः सन्तः (:) सन्तप्यन्ते न ते विपदा ॥

"अप्रिय-वचन-दरिद्रैः (:) प्रिय-वचनाढ्यैः स्वदार-परितुष्टैः।
पर-परिवाद-निवृत्तैः(:)क्वचित् क्वचिन्मण्डिता वसुधा॥" भर्त्तृहरिः।

"भ्रमरति गगवर-विम्बे (:) विहित-विलम्बे च माधवे विधुरा।
विरचित विविध-विलापं (:) सा परितापं चकारोच्चैः॥" गी० गो०।

२। आदिविपुलायाः।

"स्निग्ध-च्छाया-लावण्य-लेपिनी किञ्चिदवनत-प्राप्रा।
सुख-विपुला सौभाग्यं (:) लभते स्त्रीत्याह माण्डव्यः॥" वृ०।

३। अन्तविपुलायाः।

"चित्तं हरन्ति हरिणी-दीर्घ-दृशः कामिनां कलालापैः।
नीवी-विमोचन-व्याज-कथित-जघना जघनविपुला॥" वृ०।

४। उभयविपुलायाः।

"या स्त्री कुचकलस-नितम्बमण्डले जायते महाविपुला।
गम्भीर-नाभिरतिदीर्घ-लोचना भवति सा सुभगा॥" वृ०।

५। पथ्यापूर्वं मुखचपलायाः।

"अतिदारुणा द्विजिह्वा परस्य मर्मानुसारिणी कुटिला।
दूरात् परिहरणीया नारी नागीव मुखचपला॥" वृ०।

६। आदिविपुलापूर्व्वकं मुखचपलायाः।

"यस्याश्च लोचने पिङ्गले भ्रुवौ महती मुखं दीर्घम्।
विपुलोन्नताश्च दन्ताः कान्ताऽसौ भवति मुखचपला॥" वृ०।

७। उभयविपुलापूर्व्वं मुखचपलायाः।

"विपुलाभिजात-वंशोद्भवापि रूपातिरेक-रम्यापि।
निःसार्य्यते गृहाद्गृहमपि यदि भवति मुखचपला॥" वृ०।

८। पथ्यापूर्वं जघनचपलायाः।

"यत् पादस्य कनिष्ठा (:) न स्पृशति महीमनामिका वापि।
का सर्व्व-धूर्त्त-भोग्या (:) भवेदवश्यं जघनचपला॥" वृ०।

९ । अन्तविपुलापूर्व्वक जघनचपलाया ।

'यस्याः पादाङ्गुष्ठं व्यतीत्य याति प्रदेशिनी दीर्घा ।
विपुले कुले प्रसूतापि सा भुव जघनचपला स्यात् ॥" छ० ।

१० । महाविपुलापूर्व्वक जघनचपलाया ।

'मकरध्वज सद्मनि दृश्यते स्फुट तिलकं लाञ्छनं यस्याः ।
विपुलान्वयाभिजातापि जायते जघनचपलासौ ॥' छ० ।

११ । पथ्यापूर्व्वक महाचपलाया ।

"हृदयं हरन्ति नार्य्यो मुनेरपि भ्रू कटाक्ष विक्षिपैः ।
दोर्मूलं नाभिदेशं निदर्शयन्त्यो महाचपला ॥' छ० ।

१२ । विपुलापूर्व्वक महाचपला, दश पृष्ठे उदाहृता ।

१३ । गीतेः । (क) पथ्या,

"मधुर वीणा रणित पञ्चम सुभगय कोकिलालाप ।
गीति पौरवधूनामधुना कुसुमायुध प्रबोधयति ॥" छ० ।
अपिच,
"तुज्झ ण आणे हिअअं मह उण कामो दिवा वि रत्तिं वि ।
णिग्घिण तवेइ बलिअं तुइ वुत्त मणोरहाइ अङ्गाइं ॥' शकु० ।

(ख) आदिविपुला,

"इयमपरा विपुला गीतिरुच्यते सर्व्व लोक हित हेतो ।
यदनिष्टमात्मनस्तत्परेषु भवतापि मा क्वचित् कारि ॥" छ० ।

(ग) पथ्या महाचपला,

"कामसुकान्ति गीतिर्मृगीदृशां सीधुपान चपलानाम् ।
सुरतेषु मुक्तलज्जं निरर्गलालाप मणितं रमणीयम् ॥" छ० ।

(घ) महाचपला महाविपुला ।

"पञ्चेषु वल्लभ. पञ्चम ध्वनिस्तत्र भवति यदि विपुल: ।
चपलं करोति कामाकुलं मन: कामिनाममी गीति ॥" छ० ।

१४ । उपगीतिः । (क) पथ्या,

"गान्धर्वं मकरध्वज देवस्यास्त जगद्विजयि ।
इति समवेक्ष्य मुमुक्षुभिरुपगीतिस्त्यज्यते देश: ॥" छ० ।

(ख) महाविपुला,

"विपुलोपगीति झङ्कार-सुखरिते भ्रमरमालानाम् ।
रैवा तपोवने वस्तुतोऽस्तु सततं मम प्रीति. ॥" छ० ।

तथाच, गीतगोविन्दे । सप्तमो गणो ज् इत्येव प्रभेद: ।

"रमयति सुदृश कामपि सुभृशं, खल हलधर सोदरे ।
किमफलमवसं चिरमिह विरसं, वद सखि विटपोदरे ॥
इह-रस भणने कृत हरि गुणने, मधु रिपु पद-सेवके ।
कलि युग चरितं न वसतु दुरितं, कवि नृप जयदेवके ॥"

(ग) पथ्या महाचपला,

"विषयामिषाभिलाषं करोति चित्तं सदा चपलम् ।
वैराग्य भावनानां तथोपगीत्या भवेत् स्वस्थम् ॥" छ० ।

(घ) महाचपला महाविपुला,

"विपुलोपगीति सन्त्यज्यतामिदं स्वकचकं भिचो ।
विषयाभिलाष-दोषेण बाध्यते चञ्चलं चित्तम् ॥" छ० ।

१५ । उद्गीति. । (क) पथ्या,

"व्याध इवोद्गीतिरवै: प्रथमं तावन्मनो हरसि ।
दुर्नयकर विश्राम्यसि पश्चात् प्राणेषु विप्रियै: शस्त्रैः ॥" छ० ।

(ख) महाविपुला,

"एषा तवापरोद्गीतिरत्र विपुला परिभ्रमति ।
त्वद्गमपि यत्कीर्त्तिरखिलदिक्‌पाल-पार्श्वमुपयाति ॥" छ० ।

(ग) पथ्या महाचपला,

"उद्गीतिरत्र नित्यं प्रवर्त्तते काम-चपलानाम् ।
तस्मात् मुने विमुच्य प्रदेशमेत समेतमेताभिः ॥" छ० ।

(घ महाविपुला महाचपला,

"विपुला पयोधर-श्रोणि मण्डले चक्षुषोश्चपला ।
उद्गीति-शालिनी कामिनी च सा बाल्गिनी मनो हरति ॥" छ० ।

१६ । आर्य्यागीतिः । (क) पथ्या,

"हृदय सदा यादवतः पापाटव्या दुरासदायादवतः ।
अरिसमुदायादवतस्त्रिजगन्मार्गाः स्मरेण दायादवतः॥" नलोदयः ।
"अजमजरममरमेकं प्रत्यक् चैतन्यमीश्वरं ब्रह्मपरम् ।
आत्मानं भावयतो भवमुक्तिः स्यादितीयमार्य्यागीतिः ॥" छ० ।

(ख) महाविपुला,

"विषयाभिलाष-मृगतृष्णिका ध्रुवं हरति हरिणमिव हतहृदयम् ।
विपुलात्म मोक्ष-सुख-काङ्क्षिभिस्ततस्त्यज्यते विषय रस सङ्गः ॥" छ० ।

(ख) पथ्या-जघनचपला,

"वाताहतोर्म्मिमाला चपलं समीक्ष्य विषयसुखमल्पतरम् ।
मुक्त्वा समस्तसङ्गं तपोवनान्याश्रयन्ति तेनात्मविदः ॥" छ० ।

(घ) महाविपुला-महाचपला,

"चपलानि चक्षुरादीनि चित्तहारी च हन्त हत-विषयगणः ।
एकान्तशीलिनां योगिनामतो भवति परम सुख-सम्प्राप्तिः ॥" छ०।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथो वैतालीयाधिकारः ।

१ । "वैतालीयं द्विस्वरा अयुक्पादे, युग्वसवोऽन्ते ल्गौ: ।" पि० ।

"यत्र प्रथमे पादे तृतीये च चतुर्दश लकारा भवन्ति, द्वितीये चतुर्थे च षोड़श लकाराः, तद्वैतालीयं नाम छन्दः। उभयोरपि पादयोरन्ते रेफ-लकार-गकाराः कर्त्तव्याः । तत्रोदाहरणम् ।

शव-शोणित-पङ्कराञ्जितं, पुरुषान्त्र ग्रथितोर्द्ध मूर्द्धजम् ।
वपुरन्तर-वह्नि-दीपितं, वैतालीयमिदं विलोक्यताम् ॥" इ० ।

२ । "गौपच्छन्दसकम् ।" पि० ।

"अस्मिन् वैतालीये छन्दस्यन्ते गकारश्चेदधिको भवति, तदौपच्छन्दसकं नाम छन्दः । तत्रोदाहरणम् ।

परमर्म-निरीक्षणानुरक्तं, स्वयमत्यन्तनिगूढ़ चित्त हत्तिम् ।
अनवस्थितमर्थलुब्धमारादौपच्छन्दसकं जहीहि मित्रम् ॥" इ० ।

"औपच्छन्दसिकम्" इति के० ।

३ । "आपातलिका भ्गौग् ।" पि० ।

"रेफ लकार गकाराणामपवादो भकारो गकारद्वयञ्च । 'द्विस्वरा अयुक्-पादे, युग्वसवोऽन्ते' इत्यनुवर्त्तते । तत्रोदाहरणम् ।

पिङ्गलकेशी कपिलाक्षी, वाचाटा विकटोन्नत दन्ती ।
आपातलिका पुनरेषा, नृपति कुलेऽपि न भाग्यमुपैति ॥" इ० ।

४ । "शेषे परेण युङ् न साकम् ।" पि० ।

"अत्र येषां नियम उक्तस्तद्व्यतिरिक्तो यो लकारवर्गः सः शेषः । युक् परेण न मिश्रीकार्यः, द्वितीयस्तृतीयेन, चतुर्थः पञ्चमेन, युक्पादे षष्ठश्च सप्तमेन । एवं वदता शेषाणां मिश्रीभावोऽप्यनुज्ञातः ।" ह० ।

५ । "षट् चामिश्रा युजि ।" पि० ।

"अत्र द्वितीय-चतुर्थयोः पादयोः षड् लकारा अमिश्रा न कर्त्तव्याः, पृथक् पृथक् न प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । प्रथम-तृतीययोश्च पादयोः स्वरुचि ।" ह० ।

६ । "पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ।" पि० ।

"युजीत्यनुवर्त्तते । यदा युक्पादे पञ्चमेन लकारेण पूर्वः सङ्गच्छते, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं भवति । शेषं यथाप्राप्तम् ।" ह० ।

७ । "अयुक् तृतीयेनोदीच्यवृत्तिः ।" पि० ।

"अयुक्-पादे तृतीयेन लकारेण यदि पूर्वः सङ्गच्छते, तदा उदीच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयम् । शेषं यथाप्राप्तमेव ।" ह० ।

८ । "आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम् ।" पि० ।

"युक् पादे पञ्चमेन चतुर्थोऽयुक् पादे तृतीयेन द्वितीयः सङ्गच्छते, इत्यर्थः ।" ह० ।

९ । "अयुक् चारुहासिनी ।" पि० ।

"यस्य सर्वे पादा अयुग्लक्षणयुक्ताः, तद्वैतालीयं चारुहासिनी नाम । किंलक्षणं, चतुर्दशमात्रत्वं, तृतीयेन पूर्वस्य योगः ।" ह० ।

१० । "युगपरान्तिका ।" पि० ।

"युग्लक्षण युग्मैश्चतुर्भिः पादैः अपरान्तिका नाम वैतालीयम् । किं लक्षणं, षोडश मात्रत्वं पञ्चमेन पूर्वस्य योगः षण्णां मिश्राणां प्रयोगश्च ।" ह० ।

११ । वैतालीयान्तर्गते छन्दी—सुन्दर्यपरवक्त्रे । औपच्छन्दसिकान्तर्गता मालभारिणी पुष्पिताग्रा-भद्रविराज । आपातलिकान्तर्गता वेगवतीति ।

१३ । उदाहरणानि ।

१ । (क) शुद्धवैतालीये,

"समर-शिरसि सह्यते द्विषां, नव निशितायुधदृष्टिरग्रतः ।
कुवलय दल दीर्घ चक्षुषां, प्रमदानां न कटाक्ष-वीक्षितम् ॥" इ० ।

(ख) प्राच्यवृत्त्याम्,

"विपुलार्थ-सुवाचकाक्षराः, कस्य नाम न हरन्ति मानसम् ।
रस-भाव-विशेष-पेशलाः, प्राच्यवृत्ति-कवि काव्य-सम्पदः ॥" इ० ।

(ग) उदीच्यवृत्त्याम्,

"अवाचकमनूर्जिताक्षरं, श्रुतिदुष्टं श्रुतिकष्टमक्रमम् ।
प्रसाद रहितञ्च नेष्यते, कविभिः काव्यमुदीच्यवृत्तिभिः ॥" इ० ।

(घ) प्रवृत्तके,

"इदं भरत-वंश भूभृतां, श्रूयतां श्रुति मनो-रसायनम् ।
पवित्रमधिकं शुभोदयं, व्यास वक्त्र कथितं प्रवृत्तकम् ॥" इ० ।

(ङ) चारुहासिन्याम्,

"मनाक्-प्रहृत-दन्त दीधितिः, स्फुरोल्लसित गण्डमण्डला ।
कटाक्ष-ललिता तु कामिनी, मनो हरति चारुहासिनी ॥" इ० ।

(च) अपरान्तिकायाम् ।

"स्थिर-विलास-नत-मौक्तिकावली, कमल कोमलाङ्गी मृगेक्षणा ।
हरति कस्य हृदयं न कामिनः, सुरत केलि कुशलापरान्तिका ॥" इ० ।

शुद्ध-वैतालीयस्य युक्-पाद-लक्षणयुतैश्चतुर्भिः पादैरपरान्तिकोदाहरण-मपि दृश्यते, यथा भागवते ४।७।२८।

"इदमप्यच्युत विश्वभावनं, वपुरानन्दकरं मनोदृशाम् ।
सुरविद्विट्क्षपणैरुदायुधैर्भुजदण्डैरुपपन्नमष्टभिः ॥"

२ । औपच्छन्दसके ।

"परयुवतिषु पुत्रभावमादौ, कृत्वा प्रार्थयते पुनः प्रतिलम् ।
इदमपरमिहोच्यते विशेषादौपच्छन्दसकं खलस्य वृत्तम् ॥" इ० ।

शेषपञ्चदशकस्य युक्पाद-ल्लघुयुक्तैश्चतुर्भिः पादैश्छन्दोऽपि दृश्यते, यथा भट्टिकाव्ये, २२।२३।

"काव्यमिदं विहितमया वलभ्यां, श्रीधर सूनु नरेन्द्र-पालितायाम्।
कीर्त्तिरतो भवतां नृपस्य तस्य, क्षेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम्॥"

३। आपातलिकायाम्।

"अभिरमयति किन्नरकण्ठी, हंसगतिः श्यामायतनेत्रा।
विमद कमल-कोमल गात्री, युवतिरियं हृदयं तरुणानाम्॥" इ०।

चतुर्थोऽध्यायः।

अथ मात्रासमकाधिकारः।

१। "गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं नवमः।" पि०।

"यत्र पादे गन्ता सन्तः षोडश लकारा भवन्ति, तन्मात्रासमकं नाम छन्दः। अन्ते द्वाभ्यामेको गुरुः कर्त्तव्यः। नवमश्च लकार एव। शेषे परेण युङ् न साकमित्यनुवर्त्तनीयम्।" ह०।

२। "द्वादशश्च वानवासिका।" पि०।

"यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकारः स्वरूपेणावतिष्ठते, नवमश्च, तन्मात्रासमकं वानवासिका नाम।" ह०।

३। विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ।" पि०।

"यत्र चतुष्पादेषु पञ्चमाष्टमौ लकारौ तिष्ठतः, शेषं यथाप्राप्तं, तन्मात्रासमकं विश्लोको नाम।" ह०।

४ । "चित्रा नवमश्च ।" पि० ।

"यस्य नवमः लकार एवावतिष्ठते, चकारात् पञ्चमाष्टमौ च, तन्मात्रासमकं चित्रा नाम ।" ह० ।

५ । "परयुक्तेनोपचित्रा ।" पि० ।

"दशमेन सहैकीभूतेन नवमेन उपचित्रा नाम भवति ।" ह० ।

६ । "एभिः पादाकुलकम् ।" पि० ।

"एषां पञ्चानां मध्ये यैः कैश्चिदपि चतुर्भिः पादैः पादाकुलकं नाम ।" ह० ।

७ । "प्रतिपद यमकित षोड़शमात्रा, नवम गुरुत्व विभूषित गात्रा ।
पज्झटिका पुनरत्र विवेकः, क्वापि न मध्यगुरुर्गण एकः ॥" ग० ।

उपचित्रा सदृशी एषा, यमकेनैव विशेषिता । चर्मे विरति जगण नोक्तमप्युक्तमिव गाकर मीश्रुकर प्रयोगविधि । द्वौ पदेषु गुरु न लाकमिति सामान्य वचनेन हि मध्यगुरुर्गणो बाध्यते ।
पज्झटिका पुनरष्टभिः नवधा जाता, यथा— वैताल प्राकृत गाथा मध्य गुरु

"प्रतिपादं चत्वारः चतुष्कला गणास्तत्रान्तिमो जगण एव, एवं चतुर्भिः पादैश्चतुःषष्टिमात्रं पज्झटिकाच्छन्दः ।" मा० ।

८ । "नवम गुरुत्वं व्यभिचरति च । स्याधरणी जितरजनिविहारीति ।"
ग० ।

९ । षड्मात्रासमकान्तर्गतछन्दांसि—पङ्क्तौ पणवत्रिष्टुभी मौक्तिकदाम जगत्यां तोटकञ्च ।

१० । वानवासिकान्तर्गतछन्दांसि—पङ्क्तौ मत्ता त्रिष्टुभि भ्रमरविलसिता कुड्मलदन्ती च, जगत्यां कुसुमविचित्रा ललना (पि०) च, शक्वर्यां सुपवित्र प्रहरणकलिता चक्रपदञ्च, अतिशक्वर्यां चन्द्रावर्ता माला मणिगुणनिकरश्च ।

११ । विश्लोकान्तर्गतछन्दांसि—अतिजगत्यां श्येनी, शक्वर्यां सुपवित्र चक्रपदञ्च, अतिशक्वर्यां चन्द्रावर्ता माला मणिगुणनिकरश्च ।

१२ । चित्रान्तर्गतछन्दांसि—शक्वर्यां सुपवित्र चक्रपदञ्च, अतिशक्वर्यां चन्द्रावर्ता माला मणिगुणनिकरश्च ।

१३ । उपचित्रान्तर्गतछन्दांसि—अर्द्धसमवृत्तस्य द्रुतमध्या, अनुष्टुभि विद्युन्माला, पङ्क्तौ रुक्मवती सुषमा च, त्रिष्टुभि दोधकोऽनवसिता च, जगत्यां धामरसम्, अतिजगत्यामण्डी चेति ।

१४। अथ मात्रासमक भेदा रेखाभिर्दर्श्यन्ते।

छन्दः-नामानि	पादचतुष्टयानां प्रत्येकं षोडशमात्रिकं															
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
मात्रासमकं (क)	|	·|	|	·|	|	·|	|	|	⌣	·|	|	·|	|	|	—	
वानवासिका (ख)	|	·|	|	·|	|	·|	|	|	⌣	·|	|	⌣	|	|	—	
विश्लोकः (ग)	|	·|	|	|	⌣	·|	|	⌣	|	·|	|	·|	|	|	—	
चित्रा (घ)	|	·|	|	|	⌣	·|	|	⌣	⌣	·|	|	·|	|	|	—	
उपचित्रा (ङ)	|	·|	|	·|	|	·|	|	|	—	|	|	·|	|	|	—	
पादाकुलकं (च)	|	·|	|	·|	|	·|	|	·|	|	·|	|	·|	|	|	—	
पज्झटिका (छ)	|	·|	|	·|	|	·|	|	|	—	|	|	·|	|	|	—	
रथवरथी	|	·|	|	·|	|	·|	|	|	⌣	·|	|	·|	|	·|	|	|

१५। मात्रासमक-भेदानामुदाहरणानि-चोद्धृतानि।

(क) शुद्ध-मात्रासमकं,

“पञ्चस्तुमुखो विरलैर्दन्तैर्गम्भीरारावो मित-मासादः।
निर्घोष-वपुः स्फुटितैः केशैर्मात्रासमकं लभते दुःखम्।” ३०।

(ख) वानवासिकायाम्,

"मन्मथ चाप-ध्वनि रमणीयः, सुरत-महोत्सव पटह-निनादः ।
वनवास-स्त्री स्तनित विशेषः, कस्य न चित्तं रमयति पुंसः ॥" छ० ।

(ग) विश्लोके,

"भ्रातर्गुणरहितं विश्लोकं, दुर्नय कारण कदर्थित लोकम् ।
जातं महति कुलेऽप्यविनीतं, मित्र परिहर साधु विगीतम् ॥" छ० ।

(घ) चित्रायाम्,

"यदि वाञ्छसि परपदमारोढुं, मैत्रीं परिहर सह वनिताभिः ।
मुह्यति मुनिरपि विषयासङ्गाच्चित्रा भवति हि मनसो वृत्तिः ॥" छ० ।

तथा च गीतगोविन्दे,

"श्वसित पवनमनुपम परिणाहम्, मदन-दहनमिव वहति सदाहम् ।
दिशि दिशि किरति सजल-कण-जालम्, नयन नलिनमिव विगलित-नालम् ॥"

(ङ) उपचित्रायाम्,

"यच्चित्तं गुरु मन्त्रमुदारं, विद्याभ्यास-महाव्यसनञ्च ।
धन्यो तस्य गुणैरुपचित्रा, चन्द्र मरीचि निभैर्भवतीयम् ॥" छ० ।

(च) पादाकुलके, क ग ख-ङ इत्येव क्रमैः पादैः,

"अलि मालाञ्चित विकसित चूते, काले मदन समागम दूते ।
त्यक्त्वा कान्तां परिहृत मार्गः, पादाकुलकं धावति पान्थः ॥" छ० ।

अपि च, ग ड-क ड इत्येव क्रमैः पादैः,

'पुंस्कोकिल-कल शोभन गीते, दक्षिण पवन प्रेरित शीते ।
मधु समयेऽस्मिन् कान्त वियोगः, पादाकुलकं नृत्यति लोकः ॥" छ० ।

तथा क ड ड ग इत्येव क्रमैः पादैः,

'चित्तं भ्राम्यत्यनवद्याङ्गं, पादाकुलक चौक समागम् ।
कान्त. कार्यति मायति शक्तिमदपि न मम परमोऽहं भक्तिः ॥" छ० ।

ऽ ॥ ऽ ऽ इत्येव क्रमैः पादैः,

"परिहर मर्त्त्य परिग्रह लोकः, प्रतिदिन वर्द्धित-गुरुतर-शोकः ।
दुःख-विवर्द्धित-लोचन-वारिः, पाटाकुलक याति तवारिः ॥" ६० ।

तथा च गीतगोविन्दे,

(घ) "नयन विषयमपि किसलय-तल्पम्,
(ङ) गणयति विहित-हुताश-विकल्पम् ।
त्यजति न पाणि तलेन कपोलम्,
बाल-शशिनमिव सायमलोलम् ॥
(घ) हरिरिति हरिरिति जपति सकामम्,
(ङ) विरह-विहित-मरणेव निकामम् ।
(ञ) श्रीजयदेव-भणितमिति गीतम्,
सुखयतु केशव-पदमुपनीतम् ॥
(ङ) सजल नलिनदल-शीतल शयने,
(ञ) हरिमवलोकय सफलय नयने ।
(घ) जनयसि मनसि किमिति गुरु खेदम्,
(ङ) शृणु मम वचनमनीहित भेदम् ॥
(ञ) हरिरुपयातु वदतु बहु मधुरम्,
किमिति करोषि हृदयमतिविधुरम् ।
श्रीजयदेव भणितमतिललितम्,
(ग) सुखयतु रसिकजनं हरिचरितम् ॥"

(छ) पज्झटिकायाम्,

"मा कुरु धन जन यौवन-गर्व्वम्, हरति निमेषात्कालः सर्व्वम् ।
मायामयमिदमखिलं हित्वा, ब्रह्मपदं प्रविशाशु विदित्वा ॥
नलिनी दल गत जलमतितरलम्, तद्वज्जीवनमतिशय चपलम् ।
विद्धि व्याधि व्याल ग्रस्तम्, लोकं शोक हतञ्च समस्तम् ॥"

इति शङ्कराचार्यकृते मोहमुद्गरे ।

नारायणभट्टस्य च,

"जे जे गज्जिअ गउड़ वइ राउ, उद्दण्ड-ऊडज सभअ पराउ ।
उरु-विक्कम-विक्कम-जणिअ-जूरु, ताकण परक्कम कोइ ण बुज्झु ॥"

see errata XX I

अथो पञ्चमोऽध्यायः ।

---

१ । "गीत्यार्य्या लः ।" पि० ।

"यत्र पादे द्विर्मवः षोड़श-लकारा भवन्ति, सा गीत्यार्य्या नाम जातिः । ल इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्लग्रहणं द्विमात्रिकनिवृत्त्यर्थम् ।" * छ० ।

२ । "शिखा विपर्य्यस्तार्द्धा ।" पि० ।

"यत्रार्द्धं सर्व्वलघु भवति, अर्द्धञ्च सर्व्व-गुर्व्विति । एवं तस्या एव विन्यास-भेदेन संग्राहयमाह ।" छ० ।

३ । "लः पूर्व्वश्चेज्ज्योतिः ।" पि० ।

"पूर्व्वश्चेदर्द्धभागः सर्व्वलघुर्द्वात्रिंशल्लकारो भवति, उत्तरश्च सर्व्वगुरुः षोड़श-गकारः, तदा ज्योतिर्नाम शिखा भवति ।" छ० ।

४ । "गश्चेत् सौम्या ।" पि० ।

"तस्या एव शिखायाः पूर्व्वार्द्धभागः सर्व्वगुरुः षोड़श-गकारश्चेद्भवति, उत्तरश्च द्वात्रिंशल्लकार एव, तदा सौम्या नाम शिखा भवति ।" छ० ।

---

* यस्याम् चतुष्षष्टिमात्रा समस्तं गीत्यार्य्या कथितम् ।

५। "अष्टावर्द्धे गा द्वाभ्यस्ता यस्याः मानङ्गक्रीडोक्ता।*
दलमपरमपि वसुगुणित सलिलनिधि लघु कविरचित पदविततिर्भवति॥"

कै॰।

६। "चूलिकैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग्।" पि॰।

"यत्र प्रथमेऽर्द्धे एकोनत्रिंशल्लकारा भवन्ति, द्वितीये चार्द्धे एकत्रिंशत्, तयोश्च अन्ते द्वौ लकारावुन्मूल्य प्रत्येकमेको गुरु' क्रियते, तच्चूलिका नाम छन्दः। अन्ते गिति विशेषोपादान सामर्थ्यादन्येषां लघुत्वमुक्तं भवति। *तेनाद्ये सप्तविंशतिर्लघवोऽन्ते गुरुरेको भवति। द्वितीयेऽप्येकोनत्रिंश* लघवोऽन्ते गुरुश्चैकः।

अन्ये: पुनरन्यथैवेदं सूत्रमधीयते, 'चूलिकार्द्धेमेकोनत्रिंशदन्ते गिति।' तेषामुभयोरप्यर्द्धयोरेकोनत्रिंशन्मात्रा गुर्वन्ता भवन्ति। अर्द्धग्रहणादत्र पादव्यवस्था नास्ति।" हृ॰।

७। "त्रिगुण नव लघुरवसिति गुरुरिति दलयुग(ल)कृत तनुरतिरुचिरा।"

कै॰।

तारानाथतर्कवाचस्पति प्रकाशिते पुस्तके नारायणभट्टकृत टीकायामयं पाठो दृश्यते। किन्त्वधिकाक्षर दोष परिहारार्थं लिख्येकाक्षरीन्यूनं कर्त्तव्यमित्युपपन्नतम्।

वृत्तरत्नाकरटीकोक्त लक्षण 'चूलिकार्द्धमेकोनत्रिंशदन्ते ग' इत्येव पैङ्गलसूत्र पाठ समञ्जसम्।

८। "मात्रात्रयोदशकं यदि, पूर्वं लघुकपरिविरामि।
पठ पुनरेकादशं दोहडिका द्विगुणेन॥ प्राकृतभाषायां प्रचारः।" ग॰।

तारानाथधृत पाठोऽयं मात्राधिक्यदोषान् परिहार्य्यः, परन्तु रामतारणशिरोमणिधृत पाठ समीचीनो मन्यते, तद्यथा—

"मात्रात्रयोदशकं यदि, पूर्वं लघुक-विरामि।
पश्चादेकादशकन्तु, दोहडिका द्विगुणेन॥ अपभ्रंशभाषायां प्रचारः।" ग॰।

लघुक विरामि अन्त्यवर्णो लघुरिति, पूर्वं प्रथमपादे, पश्चाद्द्वितीयपादे चेत्यर्थः।

---

* सौम्यात् अनङ्गक्रीड़ा नाम्नीका।

९। एतदध्यायोक्तजातयो रेखाभिर्दर्श्यन्ते। यथा—

छन्दोनामानि।		अर्द्धे	वर्णसंख्या		अर्द्धयो मात्रासंख्या
			लघु	गुरु	
गीत्यार्या		प्रत्येक	३२	०	६४
मिश्रा विभागभेदेन	ज्योति	आद्ये	३२	०	६४
		अन्त्ये	०	१६	
	सौम्या	आद्ये	०	१६	६४
		अन्त्ये	३२	०	
चूलिका		आद्ये	२७	१*	६०
		अन्त्ये	२९	१*	
अन्या चूलिका		प्रत्येक	२७	१*	५८

*अन्ते।

१०। उदाहरणानि।

१। गीत्यार्यायाम्।

"मदकल-खगकुल-कलरव-सुखरिणि, विकसित-सरसिज-परिमल सुरभिणि।
गिरिवर-परिसर-सरसि सङ्गति खलु, रतिरतिशयमिह मम हृदि विलसति॥"
छ०।

२। ज्योतिषि।

"यदि सुखमनुपममपरमभिलषसि, परिहर युवतिषु रतिमतिशयमिह।
आत्मज्योतिर्योगाभ्यासाद्दृष्ट्वा दुःखच्छेदं कुर्याः॥" छ०।

३। सौम्यायाम्।

"सौम्यां दृष्टिं देहि स्नेहाद्देह्यस्माकं मानं मुञ्च।
शशधरमुखि सुखमुपनय मम हृदि, मनसिज-रुजमपहर लघुतरमिह॥"
छ०।

४ । चूलिकायाम् ।

"रतिकर-मलयजकलित शुभगन्धमभिहत-हिममहसि मधुसमये ।
प्रवससि पथिक विरहित कथमिह तु परिहृत युवतिरतिचपलतया ॥
घनपरिमल मिलदलिकुल-मुखरित निखिल-कमल-मलयपवने ।
जनयति मनसि शशिमुखि मुदमतिशयमिह मम मधुरयमधुना ॥" छ० ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१ । कतिचिन्मात्राच्छन्दांसि छन्दोग्रन्थेषु नोक्तानि, पुनस्तानि काव्ये दृश्यन्ते । अतस्तेषां सोदाहरणं लक्षणानि यथामति प्रदर्श्यन्ते ।

एतानि मन्दप्रचाराणि च यानि पिङ्गलाचार्येण नामनिर्देशं कृत्वा नोक्तानि, तानि सर्वाण्येव गाथा शब्देन कथ्यन्ते, यथा—

"अत्रानुक्तं गाथा ।" पि० ।

"अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यन्नोक्तं छन्दःप्रयोगे च दृश्यते तद्गाथेति मन्तव्यम् ।" ह० ।

२ । आद्यार्द्धे विंशतिर्मात्राः, दशमेऽन्ते च यतिः । अन्त्यार्द्धे षोड़श-मात्राश्च ।

यथा, "प्रलय-पयोधि-जले धृतवानसि वेदम् ।
विहित वहित्र-चरित्रमखेदम् ॥
क्षितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे ।
धरणिधरणकिण-चक्र-गरिष्ठे ॥" गी० गो० १स० ।

३। आद्यार्द्धे विंशतिर्मात्रा एकादशेऽन्ते च यतिः। अन्यार्द्धे एकविंशतिर्मात्रा दशमेऽन्ते च यतिः। तत्रोदाहरणम्,

"वहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय।
स्फुटति कुसुमनिकरे विरहि हृदय-दलनाय॥
दहति शिशिर-मयूखे मरणमनुकरोति।
पतति मदन विशिखे विलपति विकलतरोऽति॥" गी० गो० ५स०।

वक्ष्यमाणेषु भिन्नैव यतिः—

"अमल-कमलदललोचन भवमोचन ए।
त्रिभुवन-भवन-निधान जय जय देव हरे॥" गी० गो० १स० ३, ५।

४। उभयार्द्धयोः पञ्चदश मात्रा अन्ते च यतिः। तत्रोदाहरणम्,
"अनिल-तरल-कुवलयनयनेन, तपति न सा किशलयशयनेन।
सखि या रमिता वनमालिना॥ ध्रु।
"विकसित-सरसिज ललितमुखेन। स्फुटति न सा मनसिज विशिखेन॥
अमृतमधुर-मृदुतर वचनेन। ज्वलति न सा मलयज-पवनेन॥
स्थलजलरुह-रुचिकर-चरणेन। लुठति न सा हिमकर-किरणेन॥
* * * * *
श्रीजयदेव भणित-वचनेन। प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन॥"
गी० गो० ७स०।

५। उभयार्द्धयोः सप्तदश मात्रा अन्ते च यतिः। तत्रोदाहरणम्,
"प्रविश राधे माधव-समीपमिह। मञ्जुतर-कुञ्जतल-केलिसदने॥ ध्रु।
नवभवदशोकदल-शयनसारे। कुसुमचयरचित-शुचि वासगेहे॥
चल-मलय-वन-पवन-सुरभि-शीते। वितत-बहुवल्लि-नवपल्लव-घने॥
विहित-पद्मावती-सुख-समाजे। भणति जयदेव-कविराजराजे॥"
गी० गो० ११स०।

६। उभयार्द्धयोर्विंशतिर्मात्रा अन्ते च यतिः। तत्रोदाहरणम्,

"कथित समयेऽपि हरिरहह न ययौ वनम् ।
मम विफलमिदममलरूपमपि यौवनम् ॥
यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितम् ।
तेन मम हृदयमिदमसम शर-कीलितम् ॥
* * * *
अहमिह निवसामि नगणितवनवेतसा ।
स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा ॥
हरिचरणशरण-जयदेव कविभारती ।
वसतु हृदि युवतिरिव कोमल कलावती ॥" गी० गो० ७स० ।

७। उभयार्द्धयोश्चतुर्विंशतिर्मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,
"हरि हरि हरि हतादरतया गता सा कुपितेव । ध्रु ।
मामियं चलिता विलोक्य वृतं वधूनिचयेन ।
सापराधतया मयापि न वारितातिभयेन ॥
किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ।
किं धनेन जनेन किं मम जीवितेन गृहेण ॥
* * * *
क्षम्यतामपरं कदापि तवेदृशं न करोमि ।
देहि सुन्दरि दर्शनं मम मन्मथेन दुनोमि ॥
वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवणेन ।
किन्दुबिल्व समुद्रसम्भव-रोहिणीरमणेन ॥" गी० गो० ३स० ।

अर्द्धचेदेकपादं गणयेत्ततः सप्तदशाक्षरसमवृत्तं स्यात्, तल्लक्षणं—
रैफतः सगणश्च जौ भगणास्तदाऽमृतवारि इति ।

८। उभयार्द्धयोः सप्तविंशतिर्मात्रा अष्टमे षोड़शे अन्ते च यतिः ।
तत्रोदाहरणम्,
"समुदित-मदने, रमणीवदने, चुम्बन-वलिताधरे ।
मृगमदतिलकं, लिखति सपुलकं, मृगमिव रजनीकरे ॥" गी० गो० ७स० ।

९। उभयार्द्धयोरष्टाविंशतिर्मात्रा अष्टमे षोड़शे अन्ते च यतिः। तत्रोदाहरणम्,

"धीरसमीरे, यमुनातीरे, वसति वने वनमाली । ध्रु ।
नामसमेतं, कृतसङ्केतं, वादयते मृदुवेणुम् ।
बहु मनुते ननु, ते तनुसङ्गत पवन चलितमपि रेणुम् ॥
पतति पतत्रे, विचलति पत्रे, शङ्कित भवदुपयानम् ।
रचयति शयनं, सचकित नयनं, पश्यति तव पन्थानम् ॥
मुखरमधीरं, त्यज मञ्जीरं, रिपुमिव केलिसुलोलम् ।
चल सखि कुञ्जं, सतिमिरपुञ्जं, शीलय नीलनिचोलम् ॥
* * * *
श्रीजयदेवे, कृतहरिसेवे, भणति परमरमणीयम् ।
प्रमुदित-हृदयं, हरिमतिसदयं, नमत सुकृत-कमनीयम् ॥"
गी॰ गी॰ ५स॰ ।

यतिर्विभिन्ना यथा—

"ललितलवङ्गलता परिशीलन-कोमल-मलय समीरे ।
मधुकर-निकर-करम्बित कोकिल कूजित-कुञ्जकुटीरे ॥
हरिरिह सरस वसन्ते, विहरति हरिरिह सरसवसन्ते ।
नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरन्ते ॥ ध्रु॰ ।
उन्मद-मदन मनोरथ पथिकवधूजन-जनित-विलापे ।
अलिकुल सङ्कुल कुसुमसमूह निराकुल वकुलकलापे ॥
* * * *
श्रीजयदेव भणितमिदमद्भुत केशव केलिरहस्यम् ।
वृन्दावन विपिने ललितं वितनोतु शुभानि यशस्यम् ॥"गी॰गी॰ १स॰ ।

१०। उभयार्द्धयोरूनत्रिंशन्मात्राः । तत्रोदाहरणम्,

"कुरु यदुनन्दन चन्दनशिशिरतरेण करेण पयोधरे ।
मृगमदपत्रकमत्र मनोभव मङ्गल कलश सहोदरे ॥

अलिकुलगञ्जनमञ्जनकं रतिनायक-शायक-मोचने ।
त्वदधर-चुम्बन-लम्बित-कज्जलमुज्ज्वलय प्रिय लोचने ॥
नयन-कुरङ्ग-तरङ्ग-विकाश-निरासकरे श्रुतिमण्डले ।
मनसिज-पाश विलासधरे शुभवेश निवेशय कुण्डले ॥

* * * *

श्रीजयदेव वचसि जयदे हृदयं सदयं कुरु मण्डने ।
हरिचरण-स्मरणामृत-कृत-कलिकलुष-ज्वरखण्डने ॥" गी० गी० १२स० ।

११ । उभयार्द्धयोश्चतुस्त्रिंशन्मात्रा दशमे विंशे अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणं गीतगोविन्दे १०म-सर्गे ।*

"प्रिये चारुशीले, प्रिये चारुशीले, मुञ्च मयि मानमनिदानम् ।
सपदि मदनानलो, दहति मम मानसं, देहि मुखकमल मधुपानम् ॥ ध्रु ।
वदसि यदि किञ्चिदपि, दन्तरुचिकौमुदी, हरति दर-तिमिरमतिघोरम् ।
स्फुरदधर-सीधवे, तव वदनचन्द्रमा, रोचयति लोचन-चकोरम् ॥

* * * * *

स्मर-गरल-खण्डनं, मम शिरसि मण्डनं, देहि पदपल्लवमुदारम् ।
ज्वलति मयि दारुणो, मदन-कदनानलो, हरतु तदुपाहितविकारम् ॥
इति चटुल चाटुपटु-चारु मुरवैरिणो, राधिकामधि वचनजातम् ।
जयति पद्मावतीरमण कविभारती, जयदेव-भणितमतिशातम् ॥"

१२ । उभयार्द्धयोः षट्त्रिंशन्मात्राः । तत्रोदाहरणम्, भागवते,

"पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपादमुतात्मानं वृषलैर्भोक्ष्यमाणम् ।
आहो सुरादीन् हृतयज्ञभागान्, प्रजा उतस्विन्मघवत्यवर्षति ॥ १।१६।२१।
यस्मिन् हरिर्भगवानिज्यमान, इज्यात्ममूर्त्तिर्यजतां शं तनोति ।
कामानमोघान् स्थिरजङ्गमानामन्तर्बहिर्वायुरिवैष आत्मा ॥" १।१७।३४।

१३ । उभयार्द्धयोरष्टात्रिंशन्मात्राः । तत्रोदाहरणम्, महाभारते,

* जयदेवस्य सर्व्वाण्येव गीतानि मुक्तलित यमकच्छन्दसा रचितानि ।

"यदाश्रौषं मागधानां वरिष्ठं, जरासन्धं क्षत्रमध्ये ज्वलन्तम्।
दोर्भ्यां हतं भीमसेनेन गत्वा, तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय॥
यदाश्रौषमर्जुनं देवदेवं, किरातरूपं त्र्यम्बकं तोष्य युद्धे।
अवाप्तवन्तं पाशुपतं महास्त्रं, तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय॥"

अथ सप्तमोऽध्यायः।

१। अत्र गणनामात्रच्छन्दसां गुरुलघुसंख्यानिरूपणं क्रियते।

२। "सा ग्येम न समा लां ग्ल इति।" पि०।

"'ग्ल' इत्यक्षराण्यभिधीयन्ते, तेषां गुरुलघुरूपत्वात्। अयमभिप्रायः, आर्य्यादिषु शास्त्रे यावत्यो मात्रा उपदिष्टास्तावन्त्यक्षराणि यथासंख्यं न पूर्य्यन्ते, सा तत्र गुरुसंख्या वेदितव्या, अवशिष्टा लघुसंख्या।" ह०।

३। साङ्केतिकव्याख्यया एवं बोद्धव्यम्।

अक्षराणि=ग्लः=ग्+ल्। मात्रासंख्या=२ग+ल=मा। इत्थं, मा—ग्लः=ग, अपि च ग्लः—ग=ल।

४। तस्योदाहरणं गीतगोविन्दे ७म सर्गे,

"प्रसरति शशधरबिम्बे विहितविलम्बे च माधवे विधुरा।
विरचितविविधविलापं सा परितापं चकारोच्चैः॥" २।

अत्र द्विचत्वारिंशदक्षराणि वर्त्तन्ते। आर्य्यालक्षणेन तेषां सप्तपञ्चाशत् सङ्ख्यका मात्रा भवितव्या। तेन हि मा=५७, ग्ल=४२। अतः ग=५७—४२=१५, गुरुसंख्या। अपि च, ल=४२—१५=२७, लघुसंख्या। तथा च,

"अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात्।
द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा॥"

अत्र सप्तत्रिंशदक्षराणि वर्त्तन्ते। तेन ग्ल=३७। अतः ग=५७—३७=२०, गुरुसंख्या। अपि च ३७—२०=१७, लघुसंख्येति।

इति घोषकृते छन्दःसारसंग्रहे जातिभेदो नाम सप्तमोऽध्यायः।

द्वितीयोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ वृत्तम् ।

१ । "वृत्तम् ।" पि० ।

"तथा चोक्तम् 'पद्यं चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।' गायत्र्यादौ छन्दसि वर्त्तते इति 'वृत्तम्' । तच्च स्थिरगुरुलघुस्वर-विन्यासमिष्यते । पादेन संयोगात् पद्यम् । यथा आर्य्यादिच्छन्दःस्वपि पादव्यवस्था नास्तीति पादौ संयुक्तौ, वृत्ते पुनः पृथग्भवत इत्यर्थः । संयोगाभावात् । तथा चोक्तम्, 'एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं गुरु लघु स्थितम्' इति ।" ह० ।

२ । "सममर्द्धसमं विषमञ्च ।" पि० ।

"समसर्व्वावयवत्वात् 'समम्' । यस्य चत्वारः पादा एकलक्षणयुक्तास्तत् 'समं वृत्तम्' । शेषञ्च संज्ञानुरूपमेव । तत्रार्द्धे समे यस्य तत् 'अर्द्धसमम्' । सर्व्वावयवेभ्योऽर्द्धाभ्याञ्च विगतं समं यस्य तत् 'विषमम्' । एवं त्रिप्रकारमपि वृत्तजातमुक्तम् ।" ह० ।

३ । "युक् समं विषमञ्चायुक् स्थानं सद्भिर्निगद्यते ।
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्च तथापरम् ॥
अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः ।
तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रचक्षते ॥
प्रथमाङ्घ्रि-समो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत् ।
द्वितीयस्तुर्य्यवद्वृत्तं तदर्द्धसममुच्यते ॥

अथ प्रस्तावरूपेणैव लक्ष्म लिखं वक्ष्यते ।
सर्वार्थविषयं दृष्टं छन्दःशास्त्रविशारदैः ॥" के० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ विषमम् ।

१ । "आत्रैष्टुभाच्च यदार्षम् ।" पि० ।

"गायत्र्यादि-त्रिष्टुप्पर्यन्तं यदार्षं छन्दोजातं वैदिके व्याख्यातं, लौकिके च तदेव द्रष्टव्यम् । किमार्षम् ? चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक्, द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्, षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः, चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् ।" ह० ।

"छन्दोऽत्र लौकिकं स्यात्त आर्षमात्रैष्टुभात् स्मृतम् ।
त्रिष्टुप् पङ्क्तिश्च बृहती अनुष्टुबुष्णिगीरितम् ॥
गायत्री स्यात् सुप्रतिष्ठा प्रतिष्ठा मध्यया सह ।
आयुक्ता चोक्तया सह एकैकाक्षर-वर्जितम् ॥" इत्यग्निपुराणे, ३३० अ० ।

१ । अनुष्टुबेव बहुल प्रयोगा । तस्या भेदाः पश्चात् प्रथमाध्याये [illegible] पृष्ठे द्रष्टव्याः । [illegible] लौकिके [illegible] प्रयुज्यन्ते, यथा—

२ । त्रिष्टुभः,

"अमी वेदिं परितः कॢप्तधिष्ण्याः, समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।
अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु ॥" शकु० ।

तथा च भागवते,

"कच्चिद्भद्रेऽनामयमात्मनस्ते, विच्छायासि म्लायतेषन्मुखेन ।
आलक्षये भवतीमन्तराधिं, दूरे बन्धुं शोचसि कञ्चनाम्ब ॥" १।१६।२०।

"अरच्यमाणां स्त्रिय उर्व्वि वालान्, शोचस्यथो पुरुषादैरिवार्त्तान् ।
वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्म्मण्यब्रह्मण्ये राजकुले कुलाग्रयान् ॥" १।१६।२२।
"महत् सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमो द्वारं योषितां सङ्गिसङ्गम् ।
महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता, विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥" ५।५।२।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथानुष्टुभ्भेदाः ।

१ । "पादस्यानुष्टुब्वक्त्रम् । न प्रथमात् स्नौ । द्वितीय-चतुर्थयो रश्च । वान्यत् । य चतुर्थात् ।" पि० ।

"अत्र वक्त्रजातौ पादस्य 'प्रथमात्' वर्णादूर्द्धं सगणनगणौ न कार्य्यौ । द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः प्रथमादूर्द्धं रैफोऽपि न कर्त्तव्य इत्युपदेशः । सगणनगणाभ्यामन्यत् मगणादि-त्रिकषट्क-मध्ये यत्किञ्चित् त्रिकान्तरं 'वा' कर्त्तव्यम् । पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्द्धं यकारः प्रयोक्तव्यः ।" ह० ।

२ । "पथ्या युजो ज् । विपरीतैकीयम् ।" पि० ।

"अत्र वक्त्रे युजः पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्द्धं जकारः प्रयुज्यते, तद्वक्त्रं पथ्या नाम । उक्तलक्षणाद्विपरीतलक्षणा एकीयमते पथ्या भवति ।" ह० ।

३ । "चपलाऽयुजो न् ।" पि० ।

"अयुक्पादस्य यदा चतुर्थादूर्द्धं नकारो भवति, युक्पादे य एवावतिष्ठते, तदा चपला नाम सानुष्टुब्वक्त्रम् । ह० ।

४ । "विपुला युग्लः सप्तमः । सर्व्वतः सैतवस्य । भ्नौ न्तौ च ।" पि० ।

> "विपुला युग्लः सप्तमः सर्व तत् सैतवस्य च ।,
> भ्नौ न्तौ वा विपुलानेका वक्त्र-जातिः समीरिता ।" इत्यग्नि पु० ।

"य चतुर्थादित्यनेन सर्व्वत्र यकारे प्राप्ते, यदा युक्पादे सप्तमो वर्णो लघुर्भवति, तदा विपुला नाम । ननु पथ्यालक्षणान्तर्भूतत्वात् पुनरुक्तमेतत् । नैवं विपुलावर्गस्येदानीमारभ्यमाणत्वात्, तद्विनानुपपत्तेः । युक्पादे सप्तमेन लघुनावश्यमेव भवितव्यम् । प्रथम तृतीययोर्येतावता यकारस्यापवादः । तथा च वक्ष्यति 'सर्व्वतः' इत्यादि । 'सैतवस्य' आचार्य्यस्य मतेन युक्पादे-ऽयुक्पादे च सप्तमो लकार एव कार्त्तव्यः ।

अयुक्पादे यदा चतुर्थादक्षरात्परतो यकारं बाधित्वा भकार-रेफ-नकार-तकारा विकल्पेन भवन्ति, तदासौ विपुला नाम । चकारात् मकार सकाराभ्यामपि विपुलोपदिष्टा ।

इत्यादयो विपुलाविकल्पाः सङ्कीर्णाद्यनुकोटिशः काव्येषु दृश्यन्ते । सर्व्वासां विपुलानां चतुर्थो वर्णः प्रायेण गुरुर्भवतीत्याम्नायः ।" ह० ।

५ । "वक्त्रं नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ।
युजोर्जेन सरिद्भर्त्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ॥" के० ।

केदारभट्टकृते वक्त्रलक्षणे 'द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः प्रथमादूर्द्ध्वं रेफोऽपि न कर्त्तव्य' इति पिङ्गल हलायुधीयटीकायां दृश्यते ।

६ । "श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्व्वत्र लघु पञ्चमम् ।
द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥" श्रु० ।

पादानां प्रथमाक्षरात्परतः 'सनभनगणौ न कार्यौ, द्वितीयचतुर्थयो रेफोऽपि न कर्त्तव्य' इति पिङ्गल हलायुधकृत वक्त्रलक्षण श्रुतबोधस्य टीकाग्रन्थे न गृहीतम् । पिङ्गल पथ्यावक्त्रात् श्रुतबोध टीकाया अर्थ प्रभेद ।

७। अथ अनुष्टुभ्भेदाः साङ्केतिक रेखाभिर्दर्श्यन्ते।

अक्षराणि ८	पादे	१	२	३	४	५	६	७	८
वक्त्रस्य	अयुक्	(नोनियमः)	[illegible]	[illegible]		⏑	—	—	(नोनियमः)
	युक्		[illegible]	[illegible]		⏑	—	—	
पथ्यावक्त्रस्य	अयुक्		[illegible]	[illegible]		⏑	—	—	
	युक्		[illegible]	[illegible]		⏑	—	⏑	
चपलायाः	अयुक्		[illegible]	[illegible]	[illegible]	⏑	⏑	⏑	
	युक्		[illegible]	[illegible]		⏑	—	—	
† विपुलायाः	अयुक्*		[illegible]	[illegible]		*	*	*	
	युक्		[illegible]	[illegible]	[illegible]	⏑	—	⏑	
सैतवस्य	अयुक्		[illegible]	[illegible]		⏑	—	⏑	
विपुलायाः	युक्			[illegible]		⏑	—	⏑	

अनुष्टुभः उदाहरणानि।

१। वक्त्रस्य,

"नवधाराम्बु-संसिक्त-वसुधागन्धि-निःश्वासम्।
किञ्चिदुन्नत-घोणाग्रं, मही कामयते वक्त्रम्॥" इ०।

तथा च,

"दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं, प्रायः प्रकुरुते प्रीतिः।
मातुर्मनो हरत्येव, दौर्लालित्योक्तिभिर्बालाः॥" इ०।

२। पथ्यावक्त्रस्य, (क)

"नित्यं नीति-नियमस्य, राज्ञो राष्ट्रं न सीदति।
न हि पथ्याशिनः काये, जायन्ते व्याधि-वेदनाः॥" इ०।

* भकार-रेफ-नकार-तकार-भकार-सकारा विकल्पेन भवन्ति। सैतवमते नकारः।

† चतुर्थो वर्णः प्रायेण गुरुर्भवति।

एकीयमते च, (ख)

"भर्त्तुराज्ञानुवर्त्तिनी, या स्त्री स्यात् सा स्थिरा लक्ष्मीः ।
स्वप्रभुत्वाभिमानिनी, विपरीता परित्याज्या ॥" छ० ।

अपि च, (क)

"मा निषाद प्रतिष्ठांत्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्च-मिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥" रामा० ।
"भवेत् स गुरु-तल्पी च, ब्रह्महा च स वै भवेत् ।
सुरापानं स कुर्य्याच्च, यो हन्याच्छरणागतम् ॥" महाभारतम् ।
"तत् साधुकृत-सन्धानं, प्रतिसंहर सायकम् ।
आर्त्तत्राणाय ते शस्त्रं, न प्रहर्त्तुमनागसि ॥
यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो, नृपाणां क्षयि तत् फलम् ।
तपःषड्भागमक्षय्यं, ददत्यारण्यका हि नः ॥" शकु० ।
"मृत्युर्जन्मवतां वीर, देहेन सह जायते ।
अद्य वाब्दशतान्ते वा, मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥" भागवतम् ।
"दिव्यं चूतरसं पीत्वा, न गर्व्वं याति कोकिलः ।
पीत्वा कर्द्दमपानीयं, भेको मकमकायते ॥" वररुचिः ।
"क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टो, रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे ।
अव्यवस्थित-चित्तस्य, प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥" घटकर्परः ।

३ । चपलावक्त्रस्य,

"पीयमाणाधरदशना, वक्र-निर्मांस-नासाया ।
कन्यका वाक्यचपला, भवति धूर्त्त-सौभाग्यम् ॥", छ० ।

४ । विपुलावक्त्रस्य, (क) सैतवमते,

"सैतवेन पयार्णवं, तीर्णो दशरथात्मजः ।
रक्षःक्षयकरीं पुनः, प्रतिज्ञां स्वेन बाहुना ॥" छ० ।

तथा च मन्त्र ब्राह्मणे, १म प्रपाठके,

"यदेतद्धृदयं तव, तदस्तु हृदयं मम।
यदिदं हृदयं मम, तदस्तु हृदयं तव॥" ३ख० ९।
"अग्निष्टे हस्तमग्रहीत्, सविता हस्तमग्रहीत्।
अर्यमा हस्तमग्रहीन्मित्रस्त्वमसि कर्मणा॥" ६ ख० १५।

(ख) भकारेण,

"इयं सखे चन्द्रमुखी, स्मित-ज्योत्स्ना च मानिनी।
इन्दीवराक्षी हृदयं, दन्दहीति तथापि मे॥
घटे घटे वैश्रवणस्त्वरे, चत्वरे शिवः।
पर्वते पर्वते रामः, सर्वत्र मधुसूदनः॥
देवः स जयति श्रीमान्, दण्डधारी महीपतिः।
यस्य प्रसादाद्भुवनं, शाश्वते पथि तिष्ठति॥" ह०।
"स सत्यवचनाद्राजा, धर्म्म पाशेन संयत.।
विवासयामास सुतं, रामं दशरथ. प्रियम्॥" रामा०।
"एतावदुक्त्वा स तदा, तूष्णीमासीद्भृगूत्तमः।
अथ सूर्य्योऽददत्तस्मै, छत्रोपानहमाशु वै॥" महाभारतम्।
"यथा वशिष्ठाङ्गिरसावृषी प्राचेतसस्तथा।
जनकानां रघूणाञ्च वंशयोरुभयोर्गुरुः॥" उत्तरचरितम्।
"हतस्त्व पात्रसमितिः, खट्वारूढ़ः प्रमादवान्।
पानशौण्डः श्रियं नेता, नात्यन्तीनलसुभ्मनाः॥" भट्टिकाव्यम्।
"विराद्ध एवं भवता, विराद्धा बहुधा च नः।
निर्वर्त्त्यतेऽरिः क्रियया, सः श्रुतश्रवसः सुतः॥" माघः।

(ग) रेफेण,

"लक्ष्मी पतिं लोकनाथं, दयाद्रधरमीश्वरम्।
यज्ञेश्वरं शार्ङ्गपाणिं, प्रणमामि त्रयीं तनुम्॥

[illegible] ।
[illegible] ॥" [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥" [illegible] ।
"[illegible] ।
द्वौ भूतौ [illegible], [illegible] नव ॥" विष्णुपु० ।
"मार्गशिरा [illegible], [illegible] ।
[illegible] ॥" अग्निपु०,२०१।१२ ।

(ञ) [illegible],

"तपःस्वाध्यायनिरतं, तपस्वी वाग्विदां वरम् ।
नारदं परिपप्रच्छ, वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥" रामा० ।
"नर्तांश्च गायति विप्र, मनुष्याणां सुखावहम् ।
यत्र प्राणा इति यथा, येषु परिपश्यति ॥" म० भा० ।
"का माया मानवश्यामि, क्या-शब्देनैव दूरतः ।
[illegible] भगुणः, स हि विघ्नानपोहति ॥" शकु० ।
"सभा-भाया-प्रगल्भ, सोम-याग-फलं शुभे ।
सर्व सोमलता-पानं, यजमानः करोति हि ॥" ब्रह्मवै० ।
"गर्भी-पशुभि रोधिण, [illegible] च ।
पीत्वैव ताधि [illegible], पपात च ममार च ॥" विष्णुपु० ।
"अत्रर्षि पौरुषं [illegible] भगवान् नारदादिभिः ।

"सम्भाव्य त्वामतिभर-क्षमस्कन्धं स बान्धवः ।
सहायमध्वरधुरां, धर्म्मराजो विवक्षते ॥" माघः ।

(ङ) तकारेण,

"वन्दे देवं सोमेश्वरं, जटामुकुटमण्डितम् ।
खट्वाङ्गधरं चन्द्रमःशिखामणि-विभूषितम् ॥
वन्दे कविं श्रीभारविं, लोकसन्तमसच्छिदम् ।
दिवादीपा इवाभान्ति, यस्याग्रे कवयोऽपरे ॥
लोकवत् प्रतिपत्तव्यो, लौकिकोऽर्थः परीक्षकैः ।
लोकव्यवहारं प्रति, सदृशौ बालपण्डितौ ॥" ह० ।

"अब्रह्मचारी ब्रह्मचार्य्यस्नातः स्नातको भवेत् ।
हैमी वा मुद्रिका धार्य्या, शिवमन्त्रेण चार्च्चतु ॥" अग्निपु० ३२४।३।

(च) मकारेण,

"अयात्सरीते वागुच्चैरुवाचामानुषी किल ।
प्राप्तरसपत्नमस्यास्त्वं, सदृशं रूपवर्च्चसा ॥" रामा० ।

"असंशयं मां विमृषें, वैस्रसे धन्विनां वर ।
अवशं विनयाधानं, कार्य्यमद्य मया तव ॥" म० भा० ।

"महाराजव देवो वा, यागं कर्त्तुमलं मुने ।
न सर्व्वसाध्यो यज्ञोऽयं, बहुघ्नो बहुदक्षिणः ॥" ब्रह्मवै० ।

"किं वृकैर्भक्षितो व्याघ्रैः, किं सिंहेन निपातितः ।
चिरायमाणे निष्क्रान्ते, तस्यासीदिति मानसम् ॥" विष्णुपु० ।

"ब्राह्मणाश्चैव गावश्च, कुलमेकं द्विधा कृतम् ।
एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति, हविरेकत्र तिष्ठति ॥" अग्निपु० २९१।२७ ।

"इदं गुरुभ्यः पूर्व्वेभ्यो, नमोवाकं प्रशास्महे ।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥" उ० च० ।

"अटाट्यमानोऽरण्यानीं, ससीतः सहलक्ष्मणः ।
बलाद्बुभुक्षुणोत्क्षिप्य, जह्रे भीमेन रक्षसा ॥" भट्टि० ।

"सखा गरीयान् शत्रुश्च, कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः ।
स्यातामभिमौ मित्रे च, सहज-प्राकृतावपि ॥" माघः ।

(छ) सकारेण,

"जिते तु लभते लक्ष्मीं, मृते चापि वराङ्गनाः ।
क्षणविध्वंसिनि काये का चिन्ता मरणे रणे ॥" इ० ।
"स्वागतं स्वानधिकारान्, प्रभावैरवलम्ब्य वः ।
युगपद्युग बाहुभ्यः, प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥" कु० स० ।
"तच्च द्वादशसाहस्रं, ब्रह्माण्डं तद्विजोऽर्पयेत् ।
भारते पर्व्वसमाप्तौ,वस्त्र गन्ध-स्रगादिभिः ॥"अग्निपु०,२७१।२१।

(ज) सङ्कीर्णायाश्च,

"क्वचित्काले प्रसरता, क्वचिदापत्य विघ्नता ।
शुनेव सारङ्गकुलं, त्वया भिन्नं द्विषां कुलम् ॥" भारविः ।
"उत्तिष्ठमानस्तु परो, नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।
समौ हि शिष्टैराम्नातौ, वर्त्स्यन्तावामयः स च ॥
ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा ।
ओष्ठेन रामो रामौष्ठबिम्ब चुम्बन-चुञ्चुना ॥
हृतौ हिडिम्बरिपुणा, राज्ञि द्वैमातुरे युधि ।
चिरस्य मित्रव्यसनी, सुदमो दमघोषजः ॥
ककुम्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया ।
मुखामोदं मदिरया, कृतानुव्याधमुद्धमन् ॥
यासव्यपार्ष्णियाहादि मालायामधिकद्युतिः ।
एकार्थतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥" माघः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ । "प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पदचतुरूर्द्ध्वम्" । पि० ।

"अनुष्टुभः पादादूर्द्ध्वं प्रतिपादं चतुरक्षरवृद्ध्या यद्वृत्तं निष्पद्यते, तत् पदचतुरूर्द्ध्वं नाम । अत्र गुरुलघुविभागो नेष्यते ।" ह० ।

२ । "गावन्त आपीड़ः ।" पि० ।

"गकारो द्वावन्ते चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां, तत्पदचतुरूर्द्ध्वमापीड़संज्ञकं भवति । अन्ते गुरुद्वयग्रहणादन्व शेषाणां लघुत्वमभ्यनुज्ञातं सूत्रकारेणेति मन्यामहे ।" ह० ।

३ । "आदौ चेत् प्रत्यापीड़ः । प्रत्यापीड़ो गावादौ च ।" पि० ।

"गकारो द्वौ आदौ चेद्भवतश्चतुर्णां पादानां, तदा तत्पदचतुरूर्द्ध्वं प्रत्यापीड़संज्ञं भवति । तस्यैव पदचतुरूर्द्ध्वस्यान्ते आदौ च यदि गकारौ भवतस्तदा प्रत्यापीड़ एव भवति । तदेवं द्विप्रकारः प्रत्यापीड़ो भवति । अत्रापि पूर्ववत् शेषाणां लघुत्वमेव ।" ह० ।

४ । "प्रथमस्य विपर्य्यासे मञ्जरी*लवल्यमृतधाराः ।" पि० ।

"आपीड़ग्रहणं निवृत्तम् । तेनैव समं लघुवराम्यनुज्ञानच । तदेव पदचतुरूर्द्ध्वं प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्य्यासे मञ्जरी, तृतीयेन विपर्य्यासे

---

* द्वन्द्वगर्भाकरे मञ्जरी कलिकानामधेया ।

लवली, चतुर्थेन विपर्य्यासेऽमृतधारा । केचिदापीड़ादिष्वपि पादविपर्य्यासे सति मञ्जर्य्यादिनामानि इच्छन्ति ।" इ० ।

५। अथ सङ्केतेनैतेषां वर्णसंख्या लघु गुरु संख्या च दर्श्यते ।

वृत्तनामानि		पादे अक्षराणि					
		१मे	२ये	३ये	४र्थे		
१ पदचतुरूर्ध्वम्		८	१२	१६	२०	प्रथमस्य	
२ मञ्जरी		१२	८	१६	२०	२येन	विपर्य्यासे
३ लवली		१६	१२	८	२०	३येन	
४ अमृतधारा		२०	१२	१६	८	४र्थेन	
५ आपीड		६	१०	१४	१८	अन्ते	गुरुद्वयम्
६ प्रत्यापीड	(क)	६	१०	१४	१८	आदौ	
	(ख)	४	८	१२	१६	अन्ते आदौ च	

* लघ्वक्षराणि ।

६। अमीषूक्तोदाहरणानि एकादिसंख्याक्रमेण बोद्धव्यानि ।

(१) "तस्याः कटाक्षविक्षेपैः, कम्पिततनुकुटिलैरतिदीर्घैः ।
तत्क्षणादेष इवेन्द्रियशून्यः क्षतचेतन्यः,
पदचतुरूर्ध्वं न चलति पुरुषः पतति सहसैव ॥" इ० ।

(२) "जनयति महतीं प्रीतिं हृदये, कामिनां चूतमञ्जरी ।
मिलदलिचक्रचञ्चुपरिचुम्बितकेसरा,
कोमल-मलयवात-परिनर्त्तित-तरुशिखरस्थिता ॥" इ० ।

(३) "विरहविधुर-हरिणकाक्षना-कपोलोपमं, परिणतिधरं पीतपाण्डुच्छवि ।
लवलीफलं निदाघे,
भवति जगति हिमकर-शीतलमतिस्वादूष्णहरम् ॥" इ० ।

(४) "परिवाञ्छसि कर्णरसायनं सततममृतधाराभिः,
यदि हृदि वा परमानन्दरसम् ।

चेतः शृणु धरणीधरवाणीमश्रुतमर्थीं, तत्काव्यगुणभूयषम् ॥" छ० ।

पूर्वोक्ते श्लोकचतुष्टये गुरुलघुविभागो दर्श्यते।

(५) "कुसुमित-सहकारे, हत हिम-महिम शुचि शशाङ्के ।
विकसित कमल-सरसि मधुसमयेऽस्मिन्,
प्रवससि पथिक हतक यदि भवति तव विपत्तिः ॥" छ० ।

(६, क) "चित्तं मम रमयति, कान्तं वनमिदमुपगिरिनदि ।
कूजन्मधुकर-कलरवतत जनहृति,
पुंस्कोकिल मुखरित-सुरभिकुसुमचिततरुतति ॥" छ० ।

(६, ख) "कान्तावदनसरोज, हृद्यं घनसुरभि-मधु रसाढ्यम् ।
पातु रहसि सततमभिलषति मनो मे,
किञ्चिन्मुकुलित-नयनमविरतमणितरमणीयम् ॥" छ० ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ । "उद्गतामेकतः स्जौ स्लौ, न्सौ ज्गौ, भ्नौ ज्लौग्, स्जौ स्जौ ग् ।" पि० ।

"यत्र प्रथमे पादे सकार-जकार-सकार लकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति, द्वितीये नकार-सकार-जकार-गकारैर्दशैव, तृतीये भकार-नकार जकार-लकार-गकारैरेकादशैव, चतुर्थे पादे सकार जकार सकार-जकार गकारैस्त्रयोदशैव, तद्वृत्तमुद्गता नाम ।" छ० ।

उदाहरणम् "अधिहृतमन्जसा न्युता" इत्येकादशादर तृतीयपादलक्षण पिङ्गलकृतम् ।

छन्दोमञ्जर्य्यां "यजय भनभभा, स्युरयौ" इति दयावरं सचयमती मान्तमिद वक्तव्यम्, उत उद्गता द्विप्रकारा इति। 'यजय मनसभभा स्युरयौ' इति पाठग्रहणे तु सामञ्जस्यम्भवेत् ।

२ । "तृतीयस्य सौरभकं र्नौं भगौ । ललितं नौ स्नौ ।" पि० ।

"उद्गतायास्तृतीये पादे तु विशेषः, रेफ-नकार-भकार-गकारैर्दशाक्षराणि यदा भवन्ति तदा सौरभकं नाम, यदा नौ सौ भवतस्तदा ललितं नाम वृत्तम् ।" हृ० ।

३ । उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यं म्सौ ज्भौ गौ, स्नौ ज्रौ ग्, नौ स्, नौ न् ज्यौ । वर्द्धमानं नौ स्नौ न्सौ । शुद्ध-विराडृषभं त्ज्रः ।" पि० ।

"यत्र प्रथमे पादे मकार-सकार-जकार-भकारा गकारौ च भवतः, द्वितीये सकार-नकार-जकार-रेफा गकारश्च, तृतीये नकारौ सकारश्च, चतुर्थे त्रयो नकारा जकार-यकारौ च, तदुपस्थितप्रचुपितं नाम वृत्तं भवति ।

	पादे	अक्षराणि।
(च) उपस्थितप्रचुपितस्य	१मे	— — — ⌣ ⌣ — ⌣ — ⌣ — ⌣ ⌣ — —
	२ये	⌣ — — ⌣ ⌣ ⌣ — — ⌣ — ⌣ — —
	३ये	⌣ ⌣ ⌣ ⌣ — ⌣ ⌣ ⌣ —
	४र्थे	⌣ ⌣ ⌣ ⌣ ⌣ ⌣ — ⌣ — ⌣ — ⌣ ⌣ — —
(छ) वर्द्धमानस्य	३ये	⌣ ⌣ ⌣ ⌣ ⌣ ⌣ ⌣ ⌣ — ⌣ ⌣ ⌣ ⌣ ⌣ ⌣ ⌣ ⌣ —
(ज) शुद्धविराडृषभस्य	३ये	— — ⌣ ⌣ — ⌣ — ⌣ —

१। षड्वृत्तोदाहरणानि क-ख-ग-च-छ-ज इति वर्णक्रमेण बोद्धव्यानि।

(क) "अथ तत्र पाण्डुतनयेन, सदसि विहितमधुद्विषः।
मानमसहत न चेदिपतिः, परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम्॥"
माघः।

"मृगलोचना शशिमुखी च, रुचिरदशना नितम्बिनी।
हंसललितगमना ललना, परिणीयते यदि भवेत्कुलोद्गता॥" छ०।

(ख) "विनिवारितोऽपि नयनेन, तदपि किमिहागतो भवान्।
एतदेव तव सौरभकं, यदुदीरितार्थमपि नावबुध्यसे॥" छ०।

(ग) "सततं प्रियंवदमनून-मखलहृदयं गुणोत्तरम्।
सुललितमतिकमनीयतनुं, पुरुषं त्यजन्ति न तु जातु योषितः॥" छ०।

(च) "रामाकामकरेणुका मृगायतनेत्रा, हृदयं हरति पयोधरावनम्रा।
इयमतिशयसुभगा, बहुविध त्रिभुवनकुशला ललिताङ्गी॥" छ०।

(छ) "बिम्बोष्ठी कठिनोन्नतस्तनावनताङ्गी, हरिणीशिशुनयना नितम्बगुर्वी।
मदकलकरिगमना परिणतशशिवदना,
जनयति मम मनसि मुदं मदिराक्षी॥" छ०।

(ज) "कन्येयं कनकोज्ज्वला मनोहरदीप्तिः, शशिनिर्मलवदना विशालनेत्रा।
पीनोरुनितम्बशालिनी, सुखयति हृदयमतिशयं तरुणानाम्॥" छ०।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथार्धसमवृत्तम् ।

१ । "अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः, सभरा लौ यदि सुन्दरी तदा ।" ग० ।
"विषमे ससजा गुरुः समे, सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी" इति मल्लिनाथः ।

२ । "वेगवती सौ स्गौ, भौ भ्गौ ग् ।" पि० ।
"विषमे प्रथमाक्षरहीनं, दोधकमेव हि वेगवती स्यात् ।" ग० ।
"सयुगात् सगुरू विषमे चेद्भाविह वेगवती युजि भाद्गौ ।" के० ।

३ । "भद्रविराट् त्जौ गौं, स्तौ ज्गौ ग् ।" पि० ।
"ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेन्-म्सौ ज्गौ गभद्रविराड्भवेदनोजे ।" के० ।
"औपच्छन्दसकान्तःपातित्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमर्द्धसमाधिकारे पाठः ।" ह० ।

४ । "केतुमती स्जौ स्गौ, भौ र्जौ ग् ।" पि० ।
"असमे सजौ सगुरुयुक्तौ, केतुमती समे भरनगाद्गः ।" के० ।

५ । "उपचित्रकं सौ स्लौ ग्, भौ भ्गौ ग् ।" पि० ।
"विषमे यदि सौ सलगा दले, भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम् ।" के० ।

६ । "आख्यानिकी तौ ज्गौ ग्, ज्तौ ज्गौ ग् ।" पि० ।
"आख्यानिकी वार्त्ताहारिकोच्यते ।" ह० ।
(क) "आख्यानकी सा प्रकटी-कृतार्थे, यदीन्द्रवज्राचरणः पुरस्तात् ।
उपेन्द्रवज्राचरणास्तथोऽन्ये, मनीषिणोक्ता विपरीतपूर्व्वा ॥" श्रु० ।
(ख) "आख्यानकी तौ जगुरू ग ओजे, जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत् ।
जतौ जगौ गो विषमे समे चेत्, तौ ज्गौ ग एषा विपरीतपूर्व्वा ।" के० ।

७। "विपरीताख्यानिकी त्तौ ज्गौ ग्, तौ ज्गौ ग्।"*
पि०।

८। "द्रुतमध्या भौ भ्गौ ग्, न्जौ ज्यौ।" पि०।

"भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद्, युजि च नजौ ज्यथुतौ द्रुतमध्या।" के०।

उपचित्रकात्पर्यैनियमयुक्पादौ पुनस्त्रिष्टुभौ दोधक-सुन्दरभाजो, युक्पादौ जगत्याक्षामरसवचभाजौ च।

९। "हरिणप्लुता सौ स्लौ ग्, न्भौ भ्रौ।" पि०।

"सौ सलौ गय नो भौ भ्रौ भवेद् हरिणप्लुता।" इत्यग्निपुराणे।

"सयुगात्सलघू विषमे गुरुर्युजि नभौ भरकौ हरिणप्लुता।" के०।

"प्रथमाक्षरमाद्यतृतीययोर्द्रुतविलम्बितकस्य हि पादयोः।
यदि नास्ति तदा कमलेक्षणे, भवति सुन्दरि सा हरिणप्लुता॥" श्रु०।

१०। "अपरवक्त्रं नौ लौँ ग्, न्जौ ज्रौ।" पि०।

"अयुजि ननरला गुरुः समे, न्जमपरवक्त्रमिदं ततो जरौ।" के०।

"अस्य वैतालीयान्तर्गतत्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमिहोपन्यासः।" वृ०।

११। "विषमे ससजा यदा गुरू सभरा येन तु मालभारिणीयम्।"
परि०।

१२। "अयुजि ननभभाः समकेऽपि तु, नयुगरयुगलात्तदा कौमुदी।"
परि०।

१३। "पुष्पिताग्रा नौ यौँ, न्जौ ज्रौ ग्।" पि०।

"अयुजि नयुगरेफतो यकारो, युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा।"
के०।

---

* आख्यानिका पुनः इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिप्रकरणे नामान्तरेण वेदितव्याः। परन्तु आख्यानिकी पिङ्गलस्य केदारभट्टस्य च ड ड उ-ड उ इति चतुर्भिः पादैः, श्रुतबोधस्य तु ड उ उ उ इत्येते। विपरीताख्यानिकी पिङ्गल-केदारभट्टयोः उ-ड उ ड इति पादचतुष्टयं, श्रुतबोधस्य तु उ ड ड ड इत्येते।

"इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता।" छ०।

१४। "यवमती जौं जौं, ज्रौ ज्रौ ग्।"* पि०।

"यवान्विता यवमतीत्यर्थः।" छ०।

१५। "स्यादयुग्मके रजौ रयौ समे चेत्,
जरौ जरौ गुरुर्यवात्परामतीयम्।"* के०।

१६। "यदि विषमे भवतो नजौ जरौ,
सजयाः समे जगुरू मञ्जुसौरभम्।"† परि०।

१७। यवमत्यां सुन्दर्यर्धपरके द्वे वैतालीयान्तर्गते, भद्रविराडाख्यानभारिण्यौपुष्पिताग्रा औपच्छन्दसकान्तर्गता, वेगवती आपातलिकान्तर्गता चेति।

१८। षडर्द्धसमछन्दलक्षणानि रेखाभिः प्रदर्श्यन्ते।

---

* अयुजि अन्त्यलघुः पिङ्गलस्य, अन्त्यगुरुः केदारभट्टस्य इत्येव भेदो दृश्यते।

† श्रीमन्नारायणभट्टेन पाठोऽवलम्बितः। श्रीमता तारानाथतर्कवाचस्पतिना रामतारणशिरोमणिना च धृतः पाठः 'समे तु जगुरुः' इत्यधिकाक्षरदोषेण दूषितः।

वृत्तनामानि ।	पादे	अक्षराणि ।
१ । सुन्दरी ।	अयुक्	
	युक्	
२ । वेगवती	अ०	
	यु०	
३ । भद्रविराट्	अ०	
	यु०	
४ । केतुमती	अ०	
	यु०	
५ । उपचित्रकम्	अ०	
	यु०	
६ । आख्यानिकी (पि०)	अ०	
	यु०	
७ । विपरीताख्यानिकी (पि०)	अ०	
	यु०	
८ । द्रुतमध्या	अ०	
	यु०	
९ । हरिणप्लुता	अ०	
	यु०	
१० । अपरवक्त्रम्	अ०	
	यु०	
११ । मालभारिणी	अ०	
	यु०	
१२ । कौमुदी	अ०	
	यु०	
१३ । पुष्पिताग्रा	अ०	
	यु०	
१४ । यवमती (पि०)	अ०	
	यु०	
१५ । यवमती (के०)	अ०	
	यु०	
१६ । मञ्जुसौरभम् ।	अ०	
	यु०	

१८ । अर्द्धसमवृत्तानामुदाहरणानि । (१) सुन्दर्य्याः,

"किमिवाखिल-लोक-कीर्त्तितं, कथयत्यात्मगुणं बुधो जनः ।
वदितास्ति न यस्य कश्चन, स्वगुणं तेन वदत्यसौ स्वयम् ॥" माघे १६।३१।

(२) वेगवत्याः,

"तव पुञ्ज-नराधिप सेनां, वेगवतीं सहते समरेषु ।
प्रलयोर्मिमिवाभिमुखीं तां, कः सकलक्षितिभृत्त्रिवहेषु ॥" ह० ।

(३) भद्रविराजः,

"यत्पादतले चकास्ति पद्मं, हस्ते वा कुलिशं सरोरुहं वा ।
राजा जगदेकचक्रवर्त्ती, स्याच्छ्रं भद्रविराट् समस्तुतेऽसौ ॥" ह० ।

(४) केतुमत्याः,

"हतभूरिभूमिपतिचिह्नां, युद्धसहस्रलब्धजयलक्ष्मीम् ।
सहते न कोऽपि वसुधायां, केतुमतीं नरेन्द्र तव सेनाम् ॥" ह० ।

(५) उपचित्रकस्य,

"उपचित्रकमत्र विराजते, चूतवनं कुसुमैर्विकसद्भिः ।
परपुष्टविघुष्टमनोहरं, मन्मथकेलिनिकेतनमेतत् ॥" ह० ।

(६) आख्यानिक्याः (पि०), कुमारसम्भवे, माघे च,

इ "वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं, दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः ।
इ प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां, पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥'
इ "यामूढवानूढवराहमूर्त्तिः, मुहूर्त्तमादौ पुरुषः पुराणः ।
इ तेनोद्धृते साम्प्रतमचतैव, चतारिणा सम्यगसौ पुनर्भूः ॥"

(क) तथा कुमारसम्भवे आख्यानक्याः, श्रु० ।

इ "एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ, चिरेण दृष्टेव सुतोत्थितेव ।
उ उपोढपाणिग्रहणेति पित्रोः, उमा विशेषोच्छ्वसितं बभूव ॥"

विपरीताख्यानक्याश्च (शु०), कुमारसम्भवे, ७।२३।

उ "श्रथाङ्गुलीभ्यां हरितालमार्द्रं, माङ्गल्यमादाय मनःशिलाञ्च । इ
इ कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं, माता तदीयं मुखमुन्नमय्य ॥" इ

(७) विपरीताख्यानिक्याः (पि०), कुमारसम्भवे, ७।६४।

उ "तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो, नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।इ
उ तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां, सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥" इ

(८) द्रुतमध्यायाः,

"यदपि शीघ्रगति-मृदुगामी, बहुधनवानपि दुःखमुपैति ।
नातिशयत्वरिता न च मन्दो, नृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या ॥"छ० ।

(९) हरिणप्लुतायाः,

"तव पुञ्ज नराधिप विद्विषां, भयविवर्जितकेतुलघीयसाम् ।
रणभूमिपराङ्मुखवर्मिणां, भवति शीघ्रगतिर्हरिणप्लुता ॥" छ० ।

(१०) अपरवक्त्रस्य,

"मम भुजबल-वेग-वेगितः, पततु शरोऽस्य महान् महोरसि ।
व्यपनयतु तनोश्च जीवितं, पततु ततश्च महीं विघूर्णितः ॥" रामा० ।

(११) मालभारिण्याः,

"वसने परिधूसरे वसाना, नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः ।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला, मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्ति ॥" मञ्जु० ।

(१३) पुष्पिताग्रायाः,

"इति मतिरुपकल्पिता वितृष्णा, भगवति सात्वत पुङ्गवे विभूम्नि ।
स्वसुखमुपगते क्वचिद्विहर्तुं, प्रकृतिमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः ॥"भाग० १।९।३२।

(१४) यवमत्याः (पि०),

"पद्मकन्तु कोमले करे विभाति, प्रशंस्य मत्स्यलाञ्छनं पदे च यस्याः ।
सा यवान्विता भवेद्धनाधिका च, समस्त-बन्धुपूजिता प्रिया च पत्युः ॥" छ० ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

—oo—

१ । "शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ।" पि० ।

"यस्य प्रथमे पादे एकोनत्रिंशदक्षराणि द्वितीये चैकत्रिंशत्, द्वयोरपि पादयोरन्ते प्रत्येकं गुरुः, तद्वृत्तं शिखा नाम । अर्द्धाधिकाराद्द्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । अन्ते गिति नियमार्थमेतत् । अन्त एव गुरुर्नान्यत्र । तेनायुक्पादेऽष्टाविंशतिरक्षराणि लघून्यन्ते गुरुरेकः । युक्पादे त्रिंशल्लघवोऽन्ते गुरुश्च ।" ह० ।

"शिखिगुणित-दशलघुरचितमपगत-लघु-युगलमपरमिदमखिलम् ।
सगुरुशकलयुगलकमपि सुपरिघटित-ललितपदविततिर्भवति शिखा ॥"

कें० ।

२ । "खञ्जा महत्ययुजीति ।" पि० ।

"एकत्रिंशदक्षरो विषमः पादः कर्त्तव्यः, एकोनत्रिंशदक्षरश्च समः पादः ।"

ह० ।

"विभिमयविनिहितशकलयुगलकलितपदविततिविरचितगुणनिचया ।
श्रुतिसुखकृदियमपि जगति जिनशिर उपगतवति सति भवति खञ्जा ॥" कें० ।

'जिनशिरः उपगतवति सति खञ्जा खञ्जा नाम छन्दः ।'

१ । इमे द्वे शिखा खञ्जे वृत्तरत्नाकरस्य समग्रमात्राद्वितीयाध्यायान्तर्गते । परन्तु तयोरर्द्धयोः मात्रा न समसङ्ख्यकाः । पिङ्गलेन च सूत्रद्वये शिखा नाम द्वे छन्दसी व्याख्याते, एकमर्द्धसममपरञ्च मालाच्छन्दोऽन्तर्गतं पूर्वमेव २८ पृष्ठे व्याख्यातं, प्राकृतग्रन्थे शिखाखञ्जयोर्येऽन्ये भेदा व्याख्यातास्ते नात्र गृहीताः । अनयोर्भेदद्वयस्यापि वृत्तरत्नाकरीयत्वसंशयमपनेतुमनूद्यते ।

४ । अथ शिखाखञ्जयोर्लघुगुरुसङ्ख्या प्रदर्श्यते ।

[illegible]	अयुक्पादे		युक्पादे	
	लघूनि	गुरू	लघूनि	गुरू
शिखायां	२८	१	३०	१
खञ्जायां	३०	१	२८	१

५ । उदाहरणं शिखायाः —

"अभिमत-वकुल कुसुम घनपरिमल मिलदलि मुखरित हरिति मधौ,
सहचर मलयपवन रय तरलित सरसिजरजसि शुचितरणिवितते ।
विकसित विविधकुसुमसुमभरसुरभिगरमदन निहित सकलजने,
ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह सुतनु तव विरह दहन विषमशिखा ॥" छ०

उदाहरणं खञ्जायाः —

"अपगतघन विशददशदिशि कृतजनहृशि परिणतकणकपिलकलमे,
प्रविकसितसमकुसुमभरपरिमल सुरभितमरुति शरदि समये ।
शुचिशशिमहसि विहृतसरसिरुहि मुदित मधुलिहि विमलितधरणितले ।
प्रियपरमिह कमलमुखि सुखमनुभवति मम हृदयकमलमधुना ॥" छ० ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथ समवृत्तम् ।

१ । "ग्लिति समानी । २ । ल्गिति प्रमाणी । ३ । वितानमन्यत् ।" पि० ।

"गकार-लकाराभ्यां यद्वृत्तं समाप्येत तत् 'समानी' नाम । लकार-गकाराभ्यां यद्वृत्तं समाप्येत तत् 'प्रमाणी' नाम, नाराचमित्यपरे । भाभ्यां

समानी-प्रमाणीभ्याम् 'अन्यत्' अष्टाक्षरपादं छन्दो 'वितानं' नाम। किञ्च वितानमन्यदिति ब्रुवन् सूत्रकारो वितानस्यानेकप्रकारतां दर्शयति, अन्यथा वितानं भौ गौ इत्येव विदध्यात्।" इ०।

१। एभिस्त्रिभिः सूत्रैः समानी प्रमाणी वितानानीति त्रीणि साधारणनामान्येवोक्तानि। नत्वनुष्टुभो विशेषकाणि। अन्यथा पिङ्गलाचार्यस्य प्राक्तनग्रन्थगताष्टाक्षरमात्रिकेति विशेषसंज्ञाऽहेतुको भवेत्, सूत्रपञ्चगते 'चित्रपदा भौ गौ' इति सूत्रस्यानावश्यकता स्यात्। अनुमतस्तु 'वितानमन्य'दित्यनेन सूत्रेण कस्यापि विशेषवृत्तस्य लक्षणं नोक्तं, समानी प्रमाणी लक्षणयोरभावविशिष्टमतिव्यापकं नामैव निर्दिष्टम्।

२। अत्र हलायुध कृत समानी प्रमाणी वितानानामुदाहरणानि चोद्ध्रियन्ते।

(क) समान्याः, "वासवोऽपि विक्रमेण यस्समानतां न याति।
तस्य वल्लभेश्वरस्य केन तुल्यता क्रियेत॥

अपि च, ॐ नमो जनार्दनाय पापसङ्घमोचनाय।
दुष्ट-दैत्य-मर्दनाय पुण्डरीकलोचनाय॥"

(ख) प्रमाण्याः, "सरोजयोनिरम्बरे रसातले तथाच्युतः।
तव प्रमाणमीक्षितुं क्षमौ न तौ बभूवतुः॥"

(ग) वितानस्य, "तृष्णां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु।
इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशं संश्रय॥

द्वितीयञ्च, हृदयं यस्य विशालं गगनाभोगसमानम्।
लभतेऽसौ मणिचित्रं नृपतिर्मूर्ध्नि वितानम्॥

अन्यञ्च, कङ्काल-मालभारिणं कन्दर्प-दर्प-हारिणम्।
संसारबन्धमोचनं वन्दामहे त्रिलोचनम्॥

अपि च, तस्याः स्मरामि सुन्दरं चन्द्रोपमानमाननम्।
कन्दर्प-चाप-भङ्गुर-भ्रू-विभ्रमोपशोभितम्॥

अन्यदतो हि वितानं श्वेतपटेन यदुक्तम्।
चित्रपदापि च भौ गौ तेन गतार्थमिवैतत्॥"

इति घोषकृते छन्दःसारसंग्रहे वृत्तभेदो नाम द्वितीयोऽंशः।

तृतीयोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ समवृत्तभेदाः ।

"'आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः' ।

पादैरुक्थादिसंज्ञं स्याच्छन्दः 'षड्विंशतिं गतम् ।'" के०, ग० ।*

१ । उक्थायां श्रीः । तल्लक्षणं "सो सा जं गो ।" प्रा० । "गुश्रीः ।" के० । साङ्केतिकम् (—) उदाहरणञ्च "श्रीस्ते सास्तात् ।" ग० ।

२ । अत्युक्थायाम्,

१ । कामः स्त्री वा—तल्लक्षणम्, "दीहा बीहा, कामो रामो ।" प्रा० । "गौ स्त्री ।" के० । सां (— —) । यथा—

"तुम्हे तुम्हे सुभं देऊ ।" प्रा० ।

२ । मधु—"लहु जुअ । महु धुअ ॥" प्रा० । सां (⏑ ⏑) ।

३ । मही—"लगो जही । मही कही ॥" प्रा० । सां (⏑ —) ।

४ । सारः—"सार एहु । गो वि रेह ॥" प्रा० । सां (— ⏑) ।

३ । मध्यायाम्,

१ । ताली नारी वा—तल्लक्षणं "तालीए जाणीए । गोकण्णा तीवण्णा ॥" प्रा० । "मो नारी ।" के० । सां (— — —) ।

यथा "गोपानां नारीभिः । श्लिष्टोऽव्यात् कृष्णो वः ॥" ग० ।

२ । प्रिया मृगी वा—"हे पिए लेक्खिए । पक्कुरे तिण्णि रे ॥" प्रा० । "रो मृगी ।" के० । सां (— ⏑ —) ।

---

* पिङ्गलाचार्येण मूलस्य मौक्तिकस्य प्रकरणे एकाक्षरादि षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तं छन्दो गीतम् । वैदिके तु नाद्रियते ।

यथा "सा मृगीलोचना । राधिका श्रीपतेः ॥" ग० ।

३ । मणी—"ससो सो ज णीओ । फणिन्दे भणीओ ॥" प्रा० । सां (⌣ – –) ।

४ । रमण:—"सगणो रमणो । सहिओ कहिओ ॥" प्रा० । सां (⌣ ⌣ –) ।

५ । पञ्चाल:—"तक्कार जं दिट्ठ । पञ्चाल उक्किट्ठ ॥" प्रा० । सां (– – ⌣) ।

६ । मृगेन्द्रः—"णरेन्द ठवेहु । मइन्द करेहु ॥"प्रा० । सां (⌣ – ⌣) ।

७ । मन्दरः—"भो जहि सो सहि । मन्दर सुन्दर ॥" प्रा० । सां (– ⌣ ⌣) ।

८ । कमल:—"कमल पभण । सुमुहि णगण ॥" प्रा० । सां (⌣ ⌣ ⌣) ।

४ । प्रतिष्ठायाम्,

१ । तीर्णा कन्या वा—"चारी हारा, अट्ठा काला । चिण्णे कण्णा, जाणे तिण्णा ॥" प्रा० । "ग्मौ चेत्कन्या ।" के० । सां (– – – –) ।

यथा "मालत्कन्या, सैका धन्या । यस्याः कूले, कृष्णोऽखेलत् ॥" ग० ।

२ । सती—"नगि सती ।" ग० । सां (⌣ ⌣ ⌣ –) ।

यथा "सुररिपो, तव पदम् । नमति सा, भवतु सती ॥" ग० ।

३ । धारि,"वण्ण धारि,सुण्णि धारि । विण्णि हारि, दोस मारि ॥"प्रा० । यथा च हलायुधस्य "रं विधाय, लं निधाय । धारि नाम, वृत्तमेहि ॥" सां (– ⌣ – ⌣) ।

४ । नगानी—"पयोहरी, गुरुत्तरो । णगाणिआ,सआणिआ ॥"प्रा० । सां (⌣ – ⌣ –) ।

५ । सुप्रतिष्ठायाम्,

१ । हंसः पङ्क्तिरपरपङ्क्तियां—ममलगम्, "पिंगल दिट्ठो, छन्द उदिट्ठो । कण्ण दुदिण्णो, हंस मुणिज्जो ॥" प्रा० । "भगौ गिति

पङ्क्तिः।" के०। "आद्यचतुर्थं, पञ्चमकं चेत्। यत्र गुरुः, स्यात्साक्षर-
पङ्क्तिः॥" श्रु०। मां (— ◡ ◡ — —)।

२। प्रिया—"मन्नौ: प्रिया।" ग०। मां (◡ ◡ — ◡ —)।

३। सम्मोहा—"संमोहारूपं, दिट्ठो सोभूषम्।
वे कण्णा हारो, भूषन्ता सारो॥" प्रा०। मां (— — — — —)।

४। हारीतः—"चाई हि यन्ते, हारे सजुत्ते।
मज्झेक गन्धो, हारीत बन्धो॥" प्रा०। मां (— — ◡ — —)।

५। यमकम्—"सुपिय भण, सरस मण।
सरह गण, जमक गुण॥"प्रा०। मां (◡ ◡ ◡ ◡ ◡।

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

(क) "गायत्रे छन्दसि।" छ०।

१। "तनुमध्या त्यौ।" पि०।

"अत्र पादान्ते विशेषेण विरामः कर्त्तव्य इत्याम्नायः।" छ०।
"त्यौ चेत्तनुमध्या।" के०।

२। चतुरंशा शशिवदना वा—"ठइ चउवंसा, फणि वइ भासा।
दिअवर कण्णो, फुनरसवण्णो॥" प्रा०। "शशिवदना न्यौ।" के०।
"अगुरुचतुष्कं भवति गुरु द्वौ। घनकुचयुग्मे शशिवदनासौ।" श्रु०।

३। शेषा विद्युल्लेखा, वाणी वा—"चारो कण्णा जं, कण्णा तीण्णा होतं।
हारा छक्का बंधो, सेसारूपा छन्दो॥" प्रा०। "विद्युल्लेखा मो मः।" के०।
"सर्वे चेद्दीर्घा, वाणीति प्रोक्ता सा।" इति टप्पिटीका।

४। वसुमती—"त्सौ चेद्वसुमती।" के०।

५ । सङ्खनारी सोमराजी वा –"कआवणअद्वा, भुअङ्गापअद्वा ।
पआ पाअ चारी, कही सक्खणारी ॥" प्रा० । "द्विया सोमराजी ।" ग० ।
६ । "पिअ डिअ धुअं, सगणेण जुअं । कअवअणपओ, कलकट्ठ ठओ ॥
७ । अक्खरा जेछआ, सा विजोहा पआ । मत्त पंचा दुणा, विण्णि जोहा गणा ॥
८ । कामावआरेण, अद्धेण धारेण । मत्ता दहा सुद्ध, मन्थाण सो बुद्ध ॥
९ । धअं मरवीअ, मणोगुण तीअ रई लहु अन्त, स मालइ कन्त ॥
१० । दिअवर किअ, भणइ सुपिअ । दमणअ गुण, फणिवइ भण ॥" प्रा० ।

११ । सर्वेषां छन्दसां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्श्यते ।

छन्दसामासां नामधेयानाम्	वर्णानां लघुगुरुक्रम					
	१	२	३	४	५	६
१ । तनुमध्या	—	—	⌣	⌣	—	—
२ । शशिवदना	⌣	⌣	⌣	⌣	—	—
३ । विद्युल्लेखा	—	—	—	—	—	—
४ । वसुमती	—	—	⌣	⌣	⌣	—
५ । सोमराजी	⌣	—	—	⌣	—	—
६ । डीनम्	⌣	⌣	—	⌣	⌣	—
७ । विमोहा	—	⌣	—	—	⌣	—
८ । मन्थानः	—	—	⌣	—	—	⌣
९ । मालती	⌣	—	⌣	⌣	—	⌣
१० । दमनकम्	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣

(ख) उष्णिह् ।

१ । "कुमारललिता ज्सौ ग् ।" पि० ।

"विभियतुभिय यत्युपदेशं वर्णयन्ति । अत्र केचिद् द्वाभ्यां पञ्चभिश्च यतिमिच्छन्ति ।" ह० । "कुमारललिता ज्सग्गाः ।" के० ।

२ । मदलेखा—"म्सौ गः स्यान्मदलेखा ।" के० ।

"तुर्य्यं पञ्चमकं चेद्यत्र स्याल्लघु बाले ।

विद्वद्भिर्मृगनेत्रे प्रोक्ता सा मदलेखा ॥" श्रु० ।

३ । मधुमती—"ननगि मधुमती ।" के० ।

४ । हंसमाला—"सरगैर्हंसमाला ।" के० ।

५ । समानी—"चारि हार किज्जही, तिण्णि गन्ध दिज्जही ।

सत्त अक्खरा ठिआ, सा समाणिआ पिआ ॥

६ । भणउ सुवासउ,* लहु सुविसेसउ । रहचउ मत्तह, भगणहि अन्तह ॥

७ । चरणगण विप्प, पढ़म लइ थप्प । जगण तसु अन्त, भणइ करहन्त ॥

८ । सत्ता दीहा जाणेही, कण्णा तीणो माणेही ।

चाउद्दाहा मत्ताणा, सीसोरूओ छन्दाणा ॥" प्रा० ।

९ । सर्वेषां छन्दसां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्श्यते ।

छन्दनामानि वर्णितानि	वर्णानां लघुगुरुक्रम.						
	१	२	३	४	५	६	७
१ । कुमारललिता	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	—
२ । मदलेखा	—	—	—	⏑	⏑	—	—
३ । मधुमती	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—
४ । हंसमाला	⏑	⏑	—	—	⏑	—	—
५ । समानी	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—
६ । सुवासः	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑
७ । करहञ्चम्	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑
८ । शीर्षरूपम्	—	—	—	—	—	—	—

---

* एसियातिक-समितिस्थपुस्तकेऽत्र पाठ । संस्कृतविद्यालयस्थपुस्तके तु 'सरसा' इति ।

(ग) अनुष्टुभि ।

१ । "माणवकाक्रीडितकं भतौ लगौ ।" पि० ।

"अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।" ह० ।

"आदिगतन्तुर्य्यगतं पञ्चमकञ्चान्त्यगतम् ।
स्याद्गुरु चेत् तत्कथितं माणवकाक्रीड़मिदम् ॥" श्रु० ।

२ । "चित्रपदा भौ गौ ।" पि० ।

"भौ गिति चित्रपदा गः ।" के० । "अत्र पादान्ते यतिः ।" ह० ।

३ । "विद्युन्माला मौ गौ ।" पि० ।

"सर्वे वर्णा दीर्घा यस्या विश्रामः स्याद्वेदैर्वेदैः ।
विद्वद्वृन्दैर्वीणावाणि व्याख्याता सा विद्युन्माला ॥" श्रु० ।

"अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।" ह० ।

४ । "हंसरुतं म्नौ गौ ।" पि० ।

"म्नौ गौ हंसरुतमेतत् ।" के० ।

५ । समानिका मल्लिका वा—"हारगन्धबन्धेण, दिट्ठ अट्ठ अक्खरेण ।
मारहार मत्त जाण, मल्लिआ सुछन्द माण ॥" प्रा० ।*

"र्जौ समानिका गलौ च ।" के० । "ग्लौ रजौ समानिका ग ।" ग० ।*

६ । प्रमाणिका नगस्वरूपिणी वा—

"लहू गुरू णिरन्तरा, पमाणि अट्ठ अक्खरा ।
पमाणि दूण किज्जए, णराअ सो भणिज्जए ॥" प्रा० ।

"प्रमाणिका जरौ लगौ ।" के० ।

"द्वितुर्यषष्ठमष्टमं गुरु प्रयोजितं यदा ।
तदा निवेदयन्ति तां बुधा नगस्वरूपिणीम् ॥" श्रु० ।

---

*रामतारर्षादिरीत्या समानिकामल्लिके स्वर्गनिर्दिष्टे । प्रामादिकमिदम् ।

७ । वितानम्—"वितानमाभ्यां यदन्यत् ।" के० ।*

८ । गजगतिः—" 'नभलगा गजगति.' इति कस्यापि ।" ग० ।

९ । नाराचिका—"नाराचिका तरौ लगौ ।" ग० ।

१० । तुङ्गः—"तरलणअणि तुंगो, पढम गण सुरंगो ।
णअण जुअल बद्धो, गुरु जुअल पसिद्धो ॥" प्रा० ।

११ । कमलः—"पढम गण विप्पओ, बिहु तह परेठओ ।
गुरु सहिअ एतिणा, कमल इम भत्तिणा ॥" प्रा० ।

११ । एतेषां छन्दसां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्श्यते ।

छन्नामानि यथाक्रमं		वर्णानां लघुगुरुक्रमः							
		१	२	३	४	५	६	७	८
१ । माणवकाक्रीडितकम्		—	⏑	⏑	—	—	⏑	⏑	—
२ । चित्रपदा		—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	—
३ । विद्युन्माला		—	—	—	—	—	—	—	—
४ । हंसरुतम्		—	—	—	⏑	⏑	⏑	—	—
५ । समानिका		—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑
६ । प्रमाणिका		⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—
७ । वितानम्	बहुरूप	प्र	पु	ष्टे	म	द	मिं	त	च
८ । गजगतिः		⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—
९ । नाराचिका		—	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—
१० । तुङ्गः		⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—
११ । कमलः		⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—

* मुद्रितमिदं रामतारकशिरोमणिना [illegible] । [illegible] ईसदसम्पन्नमितीयमपास्त । तदिदम् । [illegible] । इत्यायुर्वेद च पुन [illegible] ।

(घ) बृहत्याम् ।

१ । "भुजगशिशुसृता* नौ म् ।" पि० ।

"भुजगशिशुसृता नौ मः ।" के० । "सप्तभिर्द्वाभ्याञ्च यतिरित्याम्नायः ।" छ० ।

२ । "हलमुखी र्नौ स् ।" पि० ।

"रान्सस्राविह हलमुखी ।" के० । "त्रिभिः षड्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।" छ० ।

३ । मणिमध्यम्—"स्यान्मणिमध्यं चेद्भमसाः ।" ग० ।

"चम्पकमाला यत्र भवेदन्त्यविहीना प्रेमनिधे ।
छन्दसि दक्षा ये कवयस्तन्मणिमध्यन्ते ब्रुवते ॥" श्रु० ।

४ । भद्रिका—"भद्रिका भवति रो नरौ ।" के० ।

५ । भुजङ्गसङ्गता—"सजरैर्भुजङ्गसङ्गता ।" ग० ।

६ । कमला—"सुपिअ गण रमणिआ, दिअ गण सुअ भणिआ ।
गुरु धरिअ पअ पओ, दह कलअ कमलओ ॥" प्रा० ।

"द्विगुण नगण सहितः सगण इह हि विहितः ।
फणिपतिमतिविमला चितिप भवति कमला ॥" इति वृत्तरत्नावल्याम् ।

७ । रूपमाली—"णाआ राआ जंपे साराए, चारी कण्णा अंते हाराए ।
अट्ठाहारो मत्ता पाआए, रूआमाली छंदो जंपूसे ॥" प्रा० ।

८ । महालक्ष्मीः—"दिट्ठ जोहागणा तिण्णिआ, णाअराएण जा विण्णिआँ ।
मासअट्ठेण पाअट्ठिअं, जाण मुद्धे महालच्छिअं ॥" प्रा० ।

९ । सारङ्गिका—"दिअवर कणो सअणं, पअपअ मत्ता गणणं ।
सर मुणि मत्ता लहिअं, सहि सरगिका कहिअं ॥" प्रा० ।

१० । पविता—"कुन्तीपुत्ता जुअ लहिअं, तीए विप्पो धुअ कहिअं ।
अन्ते हारो जइ जणिअं, पाइत्ता रूअउ कहिअं ॥" प्रा० ।

---

* भता, भुता, इता इतीते च्युतिविषपाठभेदा दृश्यन्ते ।

११ । बिम्बः—"रइअ फणि बिंब एसी, गुरु जुअल सव्व सेसो ।
सिरवि दिअ मज्झ ठाओ, सुणह गुणिए सहाओ ॥"　　प्रा० ।

१२ । तोमरम्—"जसु आइ हत्थ विआण, तसु वे पओहर जाण ।
पभणेइ णाअणरेंद, इम जाण तोमर छंद ॥"　　प्रा० ।

१३ । सर्वेषां छन्दसां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्श्यते ।

छन्दनामानि छन्दसाम्	वर्णानां लघुगुरुक्रम.								
	१	२	३	४	५	६	७	८	९
१ । भुजगशिशुसृता	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	—
२ । हलमुखी	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—
३ । मणिमध्यम्	—	⏑	⏑	—	—	—	⏑	⏑	—
४ । भद्रिका	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—
५ । भुजङ्गसङ्गता	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—
६ । कमला	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—
७ । रूपामाली	—	—	—	—	—	—	—	—	—
८ । महालक्ष्मीः	—	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—
९ । सारङ्गिका	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	⏑	⏑	—
१० । पविता	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	—
११ । बिम्बः	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	—
१२ । तोमरम्	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑

(ढ) पङ्क्तौ ।

१ । "शुद्धविराडम्सौ गौ ।"　पि० ।

"अत्र पादान्ते यतिः ।" ह० । "म्सौ ग्गौ शुद्धविराडिदं मतम् ।" वृ० ।

२ । "पणवो म्नौ यगौ ।" पि० ।

"म्नौ यगौ चेति पणवनामेदम् ।" कै० । "अत्र च पञ्चभिः पञ्चभिर्यतिरित्याम्नायः ।" ह० ।

३ । "रुक्मवती भ्मौ स्गौ ।" पि० । "पादान्ते यतिः ।" ह० ।

"तत्र गुरुः स्यादाद्यचतुर्थं, पञ्चमषष्ठञ्चान्त्यमुपान्त्यम् ।
इन्द्रियवाणैर्यत्र विरामः, सा कथनीया चम्पकमाला ।" श्रु० ।
"भ्मौ सगयुक्तौ रुक्मवतीयम् ।" कै० ।

४ । "मयूरसारिणी र्जौ र्गौ ।" पि० ।

"र्जौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् ।" कै० । "अत्र पादान्ते यतिः ।" ह० ।

५ । "मत्ता म्भौ स्गौ ।" पि० । "ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ।" कै० ।
"चतुर्भिः षड्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।" ह० ।

६ । "उपस्थिता त्जौ ज्गौ ।" पि० ।

"तो जौ गुरुणेयमुपस्थिता ।" कै० ।
"अत्र द्वाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्याम्नायः ।" ह० ।

७ । मनोरमा—"नरजगैर्भवेन्मनोरमा ।" कै० ।

८ । हंसी—"ज्ञेया हंसी मभनगयुता ।" परि० ।
"मन्दाक्रान्ताख्ययतिरहिता, मालङ्कारे यदि भवति या ।
सा विद्वद्भिर्भुवमभिहिता, ज्ञेया हंसी कमलवदने ॥" श्रु० ।

९ । दीपकमाला—"दीपकमाला भ्मौ मता जगौ ।" परि० ।

१० । त्वरितगतिरमृतगतिर्वा—"त्वरितगतिश्च नजनगैः ।" ग० ।
"दिअवर हार पअलिआ, पुणवि तहव्वि अकहिआ ।
वसु लहु वे गुरु सहिआ, अमिअगई धुअ कहिआ ॥" प्रा० ।

११ । संयुता—"जसु आइ हत्थ विआणिओ, तसु वे पओहर जाणिओ ।
गुरुअन्त पिंगल जंपिओ, सहि छंद संयुत थप्पिओ ॥" प्रा० ।

१२ । सारवती—"दीह लहुजुअ दीह लहू, सारवई धुअ छंद कहू ।
अंत पओहर थप्प धआ, चोद्दह मत्त विआमकआ ॥" प्रा० ।

१३ । सुषमा—"कण्णो पढ़मो हत्थो जुअल्लो, कण्णो तिअल्लो हत्थो पअल्लो ।
सोला कलआ छक्का वलआ, एमा सुसमा दिट्ठा सुसमा ॥" प्रा० ।

१४ । अथैषां छन्दसां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्श्यते ।

छन्दोनामानि पङ्क्तौ	वर्णानां लघुगुरुक्रमः									
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१ । शुद्धविराट्	—	—	—	⌣	⌣	—	⌣	—	⌣	—
२ । पणवः	—	—	—	⌣	⌣	⌣	⌣	—	—	—
३ । रुक्मवती चम्पकमाला वा	—	⌣	⌣	—	—	—	⌣	⌣	—	—
४ । मयूरसारिणी	—	⌣	—	⌣	—	⌣	—	⌣	—	—
५ । मत्ता	—	—	—	—	⌣	⌣	⌣	⌣	—	—
६ । उपस्थिता	—	—	⌣	⌣	—	⌣	⌣	—	⌣	—
७ । मनोरमा	⌣	⌣	⌣	—	⌣	—	⌣	—	⌣	—
८ । हंसी	—	—	—	—	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	—
९ । दीपकमाला	—	⌣	⌣	—	—	—	⌣	—	⌣	—
१० । त्वरितगतिरमृतगतिर्वा	⌣	⌣	⌣	⌣	—	⌣	⌣	⌣	⌣	—
११ । संयुता	⌣	⌣	—	⌣	—	⌣	⌣	—	⌣	—
१२ । सारवती	—	⌣	⌣	—	⌣	⌣	—	⌣	⌣	—
१३ । सुषमा	—	—	⌣	⌣	—	—	—	⌣	⌣	—

(च) त्रिष्टुभि ।

१ । "इन्द्रवज्रा तौ जगौ ग् ।" पि० ।

"पादान्ते यतिः ।" हे० ।

"यस्यास्त्रिपट् सप्तममक्षरं स्यात्, ह्रस्वं सुजङ्घे नवमञ्च तद्वत् ।

गत्वा विलज्जीकृतहंसकान्ते, तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कवीन्द्राः ॥" श्रु०।

२। "उपेन्द्रवज्रा जतौ जगौ ग्।" पि०।

"अत्र पादान्ते यतिः।" इ०।

"यदीन्द्रवज्राचरणेषु पूर्वे, भवन्ति वर्णा लघवः सुवर्णे।
अमन्दमाद्यन्मदने तदानी-मुपेन्द्रवज्रा कथिता कवीन्द्रैः ॥" श्रु०।

३। "आद्यन्तावुपजातयः।
अत्रोपजातिर्विविधा विदग्धैः, संयोज्यते तु व्यवहारकाले।
अतः प्रयत्नः प्रथमं विधेयो, नृपेण पुंरत्नपरीक्षणाय ॥" पि०।

"केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते। तेन वंशस्थेन्द्रवंशापादयोरपि सङ्करादुपजातयो भवन्ति। तथा शालिनीवातोर्म्मीपादयोः। अन्येषामपि खल्वमीदानां प्रयोगानुसारेणोपजातयो ज्ञेयाः।" इ०।

"यत्र द्वयोरप्यनयोस्तु पादा, भवन्ति सीमन्तिनि चन्द्रकान्ते।
विद्वद्भिराद्यैः परिकीर्त्तिता सा, प्रयुज्यतामित्युपजातिरेषा ॥" श्रु०।

उपजातयस्तु चतुर्दशप्रकारा भवन्तीति एतद्ग्रन्थारम्भकालेऽपि निर्दिष्टम्। इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः चतुर्दशोपजातीनां चतुर्दश नामानि विभिन्नोक्तानि भाक्तनग्रन्थे। यथा—

१। कीर्त्तिः, उ, इ। इ, इ। गुरुबोधस्य विपरीताख्यानकीयं। २। वाणी, इ, उ। इ, इ।
३। माला, उ, उ। इ, इ। ४। शाला, इ, इ। उ, इ। ५। हंसी, उ, इ। उ, इ।
विपरीताख्यानिकी सा। ६। माया, इ, उ। उ, इ। ७। जाया, उ, उ। उ, इ।
८। बाला, इ, इ। इ, उ। ९। आर्द्रा, उ, इ। इ, उ। १०। भद्रा, इ, उ। इ, उ।
आख्यानिकी चैषा। ११। प्रेमा, उ, उ। इ, उ। १२। रामा, इ, इ। उ, उ।
१३। ऋद्धिः, उ, इ। उ, उ। १४। बुद्धि, इ, उ। उ, उ। गुरुबोधस्याख्यानकीयं।

४। "दोधकं भौ भगौ ग्।"* पि०।

"अत्र पादान्ते यतिः।" इ०।

* पैङ्गलच्छन्दःसूत्रे अनुनाया दोधकनाम्ना च एकमेव छन्दः पुस्तकान्तराद् दृश्यते। अधिकमितदि-[illegible]

"आद्यचतुर्थमहोननितम्बे, सप्तमकन्दशमञ्च तथान्त्यम् ।
यत्र गुरु प्रकटस्मरसारे, तत् कथितन्नु दोधकवृत्तम् ॥" श्रु० ।

५ । "शालिनी म्तौ तगौ ग् समुद्र ऋषयः ।" पि० ।

"कृत्तो वर्णौ जायते यत्र षष्ठः, कम्बुग्रीवे तद्वदेवाष्टमान्त्यः ।
विश्रामःस्यात्तन्वि वेदैस्तुरङ्गैः, तां भाषन्ते शालिनीं छान्दसीयाः ॥" श्रु० ।

६ । "वातोर्म्मी म्भौ तगौ ग् ।" पि० ।

"वातोर्मीयं कथिता म्भौ तगौ गः ।" के० । "चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ।" वृ० ।

७ । "रथोद्धता र्नौ र्लौ ग् ।" पि० । "पादान्ते यतिः ।" वृ० ।

"आद्यमत्र चरमतस्तृतीयकं, सप्तमञ्च नवमस्तथान्तिमम् ।
दीर्घमिन्दुमुखि यत्र जायते, तां वदन्ति कवयो रथोद्धताम् ॥" श्रु० ।

८ । "स्वागता र्नौ भगौ ग् ।" पि० ।

"अत्र पादान्ते यतिः ।" वृ० ।

"अक्षरञ्च नवमन्त्यमश्च, व्यत्ययाद्भवति यत्र विनीते ।
प्राक्तनैः सुनयने यदि सैव, स्वागतेति कविभिः कथिता सा ॥" श्रु० ।

९ । "भ्रमरविलसिता म्भौ न्लौ ग् ।" पि० ।

"म्भौ न्लौ गः स्याद्भ्रमरविलसितम् ।" के० । "चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ।" वृ० ।

१० । "वृन्ता नौ स्गौ ग् ।" पि० । "सैव यतिः ।" वृ० ।

"ननसगगुरुरचिता वृन्ता ।" के० ।

११ । "श्येनी र्जौ र्लौ ग् ।" पि० ।

"श्येन्युदीरिता रजौ रलौ गुरुः ।" ग० । "अत्र पादान्ते यतिः ।" वृ० ।

१२ । "विलासिनी ज्रौ ज्गौ ग् ।" पि० ।

१३ । गाथायां, "कुड्मलदन्ती भतौ नगौ गिन्द्रियरसाः ।" पि० ।
"वाणरसैः स्यादभतनमगैः श्रोः । मौक्तिकमाला यदि भतनाद्गौ ।" के० ।*
"स्यादनुकूला भतनगगाश्चेत् ।" ग० ।
१४ । सान्द्रपदम्—"सान्द्रपदं स्याद्भतनगलैश्च ।" परि० ।
१५ । सुमुखी—"नजजलगैर्गदिता सुमुखी ।" के० ।
"दिअवर हार लहू जुअला, वलअ पविट्ठअ हत्थअला ।
पअ कल चोद्दह जं पुअहो, कह वरवसहि हो सुमुहो ॥" प्रा० ।
१६ । भद्रिका—"ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ।" यो० ।
१७ । मोटनकम्—"स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगौ ।" ग० ।
१८ । उपस्थितं शिखण्डितं वा—
"उपस्थितमिदं जसौ ताद् गकारौ ।" के० ।
"शिखण्डितमिदं जसौ तगौ गुरुश्चेत् ।" परि० ।
१९ । उपचित्रम्—"उपचित्रमिदं सससाल्लगौ ।" के० ।
२० । कुपुरुषजनिता—"कुपुरुषजनिता ननौ गौं गः ।" के० ।
२१ । अनवसिता—"अनवसिता न्यौ भगौ गुरुरन्ते ।" के० ।
२२ । विध्वङ्कमाला—"विध्वङ्कमाला भवेत्तौ तगौ ग. ।" परि० ।
२३ । दमनकम्—"दिअवर जुअ लहु जुअलं, पअ पअ पअलिअ वलअं ।
चउपअ चउवसु कलअं, दमणअ भण फणिभणिअं ॥" प्रा० ।
२४ । मालतीमाला—
"कुन्तीपुत्ता पंचा दिण्णा जाणीआ, अन्ते कन्ता एक्का हारा माणीआ ।
पापापाआ मत्ता पत्ता बाईसा, मालत्तीमाला जंपत्ता णाएसा ॥" प्रा० ।
२५ । द्रुमा—"रण जेन सेन नगयोर्द्रुता ।"
२६ । इन्दिरा—"नररलैर्गुराविन्दिरा मता ।"
[illegible]रामभिधत्ते [illegible] ।

---

* इन्द्रवज्रायां(?) [illegible] मौक्तिकमालाख्या च एकमेव वृत्तं व्याख्यातम् । [illegible] च अनुकूला च कुड्मल दन्तिनी नामान्तराणि ।

वृत्तनामानि त्रिष्टुभि	वर्णानां लघुगुरुक्रमः											
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	
१ । इन्द्रवज्रा	—	—	⏑	—	—	⏑	⏑	—	⏑	—	—	*कस्मिंश्चित् पादे गुरुः कस्मिंश्चिदपि लघुर्भवति ।
२ । उपेन्द्रवज्रा	⏑	—	⏑	—	—	⏑	⏑	—	⏑	—	—	
३ । उपजातयश्चतुर्दश	*	—	⏑	—	—	⏑	⏑	—	⏑	—	—	
४ । दोधकम्	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	—	
५ । शालिनी	—	—	—	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—	
६ । वातोर्म्मी	—	—	—	—	⏑	⏑	—	—	⏑	—	—	
७ । रथोद्धता	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	—	
८ । स्वागता	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	—	
९ । भ्रमरविलसिता	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	
१० । वृन्ता	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	—	
११ । श्येनी	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	
१२ । विलासिनी	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	—	
१३ । कुड्मलदन्ती यीर्वा †	—	⏑	⏑	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	†मौक्तिकमाला अनुकूला वा ।
१४ । सान्द्रपदम्	—	⏑	⏑	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	
१५ । सुमुखी	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	
१६ । भद्रिका	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	—	
१७ । मोटनकम्	—	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	
१८ । उपस्थितं शिखण्डितं वा	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	—	—	⏑	—	—	
१९ । उपचित्रम्	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—	
२० । कुमुदप्रभिता	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	—	—	
२१ । अनवसिता	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	—	⏑	⏑	—	—	
२२ । विध्वङ्कमाला	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—	
२३ । दमनकम्	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	
२४ । मालतीमाला	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
२५ । द्रुता	—	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	
२६ । इन्दिरा	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	—	⏑	—	⏑	—	

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

—oo—

१ । "चतुःशतमुत्कृतिः । २ । चतुरश्चतुरस्त्यजेदुत्कृतेः । ३ । तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः । ४ । प्रकृत्या च । ५ । धृत्यष्टि-शर्करी-जगत्यः । ६ । पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्येषाम् । ७ । द्वितीयं द्वितीयमतितः ।" पि० ।

"१ । यत्र चतुःशतमक्षराणां संख्या भवति तत् उत्कृतिर्नामच्छन्दः । २ । उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैर्न्यूनानि छन्दांसि अन्यानि स्थापयेत्, अष्टचत्वारिंशदक्षरं यावत् । ३ । तानि, अभि सं वि आङ् प्र इत्येतेभ्यः पराणि कृतिसंज्ञानि भवन्ति, तत्र शताक्षरं छन्दोऽभिकृतिः, षण्णवत्यक्षरं संकृतिः, द्वानवत्यक्षरं विकृतिः, अष्टाशीत्यक्षरमाकृतिः, चतुरशीत्यक्षरं प्रकृतिः । ४ । 'प्रकृत्या' स्वरूपेणैव, तेन अशीत्यक्षरं कृतिः । ५ । कृतेरधस्तात्धृति अष्टि शर्करी जगती इत्येते शब्दाः क्रमेण व्यवस्थापनीयाः । ६ । धृतिशब्दात्पूर्वं धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात्पूर्वमष्टिशब्दः, शर्करीशब्दात्पूर्वं शर्करीशब्दः, जगतीशब्दात्पूर्वं जगतीशब्दः । ७ । द्वितीयं द्वितीयं शब्दरूपमतिशब्दात्परतः प्रयोक्तव्यम् । तत्र षट्सप्तत्यक्षरमतिधृतिः, द्वासप्तत्यक्षरं धृतिः, अष्टषष्ट्यक्षरमत्यष्टिः, चतुःषष्ट्यक्षरमष्टिः, षष्ट्यक्षरमतिशर्करी, षट्पञ्चाशदक्षरं शर्करी, द्वापञ्चाशदक्षरमतिजगती, अष्टचत्वारिंशदक्षरं जगती ।" छ० ।

तत्र जगत्याम् ।

१ । "वंशस्था जतौ ज्रौ ।" पि० । "पादान्ते यतिः ।" छ० ।

"उपेन्द्रवज्राचरणेषु सन्ति चेद् उपान्त्यवर्णा लघवः परे कृताः ।
मदोत्समदभूजित-कामकार्मुके वदन्ति वंशस्थविलं बुधास्तदा ॥" श्रु० ।

२। "इन्द्रवंशा तौ ज्रौ।" पि०। "पादान्ते यतिः।" वृ०।

"यस्यामशोकाङ्कुरपाणिपल्लवे, वशस्थपादा गुरुपूर्ववर्णकाः।
तारुण्यहेलारतिरङ्गलालसे, तामिन्द्रवंशा कवयः प्रचक्षते॥" श्रु०।

३। "द्रुतविलम्बितं नभौ भरौ।"* पि०। "पादान्ते यतिः।"वृ०

"अयि कृशोदरि यत्र चतुर्थकं, गुरु च सप्तमकं दशमन्तथा।
विरतिगञ्च तथैव सुमध्यमे, द्रुतविलम्बितमित्युपदिश्यते॥" श्रु०।

४। "तोटकं सः।" पि०। "पादान्ते यतिः।" वृ०।

"सततीयकषष्ठमनङ्गरते, नवमं विरतिप्रभवङ्गुरु चेत्।
घनपीनपयोधरभारनते, ननु तोटकवृत्तमिदं कथितम्॥" श्रु०।

५। "प्रमिताक्षरा स्जौ सौ।" पि०।

"यदि तोटकस्य गुरु पञ्चमकम्, विहितं विलासिनि तदक्षरकम्।
रससंख्यकङ्गुरु न चेदवने, प्रमिताक्षरेति कविभिः कथिता॥" श्रु०।

६। "भुजङ्गप्रयातं यः।" पि०।

"यदाद्यञ्चतुर्थन्तथा सप्तमं स्यात्, तथैवाक्षरं ह्रस्वमेकादशाद्यम्।
शरच्चन्द्रविद्वेषिवक्त्रारविन्दे, तदुक्तं कवीन्द्रैर्भुजङ्गप्रयातम्॥" श्रु०।

७। "वैश्वदेवी मौ याविन्द्रिय ऋषयः।" पि०।

"पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ।" के०।

८। "कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ।" पि०।

"नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा।" के०।

९। "पुटो नौ म्यौ वसुसमुद्राः।" पि०।

"वसुयुगविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम्।" के०।

* पैङ्गलप्राकृतग्रन्थे द्रुतविलम्बितं सुन्दरीनामोक्तं, श्रविष्ठा च लक्ष्मीधरग्रन्थेति।

१० । "तर्त नौ म्रौ ।" पि० ।

"ललितमभिहितं नौ म्रौ नामतः ।" परि० ।

११ । बहुसंज्ञका—"चञ्चलाचिका नौ रौ ।" पि० ।

पुनर्गाथायां, "गौरी नौ रौ ।" पि० । "पादान्ते यतिः ।" ह० ।

"प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ ।" के० । "ननररघटिता तु मन्दाकिनी ।" ग० ।

"वसुयुगविरतिर्ननौ रौ प्रभा ।" इति मल्लिनाथः ।

१२ । "स्रग्विणी रः ।" पि० । "पादान्ते यतिः ।" ह० ।

"रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्मता ।" के० । 'लक्ष्मीधरा' च । प्रा० ।

१३ । "जलोद्धतगतिर्ज्सौ ज्सौ रसर्त्तवः ।" पि० ।

"रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः ।" के० ।

१४ । "कान्तोत्पीड़ा भ्मौ स्मौ ।" पि० ।

१५ । "वाहिनी त्मौ स्यात्षिकामशराः ।" पि० ।

१६ । "नवमालिनी न्जौ भ्याविति ।" पि० ।

"वसुसप्तर्द्वैर्यतिः ।" ह० । "इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ।" के० ।

१७ । गाथायां, "वरतनुर्न्जौ ज्रौ षड्रसाः ।" पि० ।

"भवति नजावथ मालती जरौ ।" ग० ।

१८ । गाथायां, "जलधरमाला भ्मौ स्मौ समुद्रवसवः ।" पि० ।

"अब्ध्यष्टाभिर्जलधरमाला भ्मौ स्मौ ।" के० ।

१९ । गाथायां, "ललना भ्तौ न्सौ इन्द्रियर्षयः ।" पि० ।

"पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः ।" ह० ।

२० । ससना—"पञ्चमुनि भ्मौ सात् ययुता ललना ।" परि० ।

२१। चन्द्रवर्त्म—"चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ।" के० ।

२२। प्रियंवदा—"भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ।" के० ।

२३। मणिमाला—"त्यौ त्यौ मणिमालाच्छिन्ना गुहवक्त्रैः ।" के० ।

२४। ललिता—"धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ।" के० ।

२५। उज्ज्वला—"ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ।" के० ।

२६। तामरसम्—"अभिनवतामरसं नजजाद् यः ।" के० ।

२७। द्रुतपदम्—"द्रुतपदं भवति नभनयाथैत् ।" परि० ।

२८। विद्याधारः—"सर्वे मा यस्मिन् सोयं विद्याधारः स्यात् ।" परि० ।

"चारी कसा पाए दिस्सा सब्बा हारा, पाआ अंता दिज्जे कण्णे चारी हारा ।
छ्छावेआमत्ता पत्ता चारोपाआ, विज्जाहारा जंपे सारा णाआराआ ॥" प्रा० ।

२९। पञ्चचामरम्—"लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम् ।" परि० ।

३०। सारङ्गः—"सारङ्गसंज्ञं समस्तैस्तकारैस्तु ।" परि० ।

"जं चारि तकार संभेअ उक्किट्ठ, सारंगरूअक सो पिंगले दिट्ठ ।
जा तीणि वीसाम संजुत्त पाए हि, णा जाणिए कत्थि अअक्ख भाएण ॥" प्रा० ।

३१। मौक्तिकदाम—"समस्तसमीरय मौक्तिकदाम ।" परि० ।

"पओहर चारि पसिद्धह तास, तितेरह मत्तह मोत्तिअदाम ।
ण पुव्वहि हार ण दिज्जहि अंत, विड सअ अग्गल छप्पण मत्त ॥" प्रा० ।

३२। मोटकं मोदकं वा—"मोटकनाम समस्तभमीरय ।" परि० ।

"तोटअ छंद विरीअ ठविज्जसु, मोदअ छंदह णाम करिज्जसु ।
चारिगणा भगणा सुपसिद्धउ, पिंगल जंपइ कित्तिअ लुद्धउ ॥" प्रा० ।

३३। तरलनयनम्—"रविलघु तरलनयनमिष्टं ।" परि० ।

"णगण णगण कर चउगुण, सुकइ कमल रइ फणि भण ।
तरलणअणि सरस वलइ, सवगुरुजण णिरवि करइ ॥" प्रा० ।

२४। अतेषां छन्दसां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्श्यते।

<table>
<tr><th rowspan="2">छन्दोनामानि लक्षणम्</th><th colspan="12">वर्णानां अनुक्रमः</th></tr>
<tr><th>१</th><th>२</th><th>३</th><th>४</th><th>५</th><th>६</th><th>७</th><th>८</th><th>९</th><th>१०</th><th>११</th><th>१२</th></tr>
<tr><td>१ । वंशस्था</td><td>⏑</td><td rowspan="2">—</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">—</td><td rowspan="2">—</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">—</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">—</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">—</td></tr>
<tr><td>२ । इन्द्रवंशा</td><td>—</td></tr>
<tr><td>३ । द्रुतविलम्बितम्</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>—</td></tr>
<tr><td>४ । तोटकम्</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">—</td><td rowspan="2">⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">—</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">—</td></tr>
<tr><td>५ । प्रमिताक्षरा</td><td>—</td><td>⏑</td></tr>
<tr><td>६ । भुजङ्गप्रयातम्</td><td>⏑</td><td>—</td><td>—</td><td>⏑</td><td rowspan="2">—</td><td rowspan="2">—</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">—</td><td rowspan="2">—</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">—</td><td rowspan="2">—</td></tr>
<tr><td>७ । वैश्वदेवी</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td></tr>
<tr><td>८ । कुसुमविचित्रा</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>—</td></tr>
<tr><td>९ । पुटः</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">—</td><td rowspan="2">—</td><td rowspan="2">—</td><td>⏑</td><td>—</td><td>—</td></tr>
<tr><td>१० । ततम्</td><td>—</td><td>⏑</td><td>—</td></tr>
<tr><td>११ । चञ्चलाक्षिका</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td rowspan="2">—</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">—</td><td rowspan="2">—</td><td rowspan="2">⏑</td><td rowspan="2">—</td></tr>
<tr><td>१२ । स्रग्विणी</td><td>—</td><td>⏑</td><td>—</td><td>—</td><td>⏑</td><td>—</td></tr>
<tr><td>१३ । जलोद्धतगतिः</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td></tr>
<tr><td>१४ । कान्तोत्पीडा</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td></tr>
<tr><td>१५ । वाहिनी</td><td>—</td><td>—</td><td>⏑</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>⏑</td><td>—</td><td>—</td></tr>
<tr><td>१६ । नवमालिनी</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>—</td></tr>
<tr><td>१७ । वरतनुर्मालती वा</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>—</td></tr>
<tr><td>१८ । जलधरमाला</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td></tr>
<tr><td>१९ । ललना, पि०</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td></tr>
<tr><td>२० । ललना, परि०</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td></tr>
<tr><td>२१ । चन्द्रवर्त्म</td><td>—</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td></tr>
<tr><td>२२ । प्रियंवदा</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>—</td></tr>
<tr><td>२३ । मणिमाला</td><td>—</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>—</td></tr>
<tr><td>२४ । ललिता</td><td>—</td><td>—</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>—</td><td>⏑</td><td>—</td></tr>
</table>

वृत्तनामानि जगत्याम्	वर्णानां लघुगुरुक्रम											
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
२५ । उज्ज्वला	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—
२६ । तामरसम्	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	—
२७ । द्रुतपदम्	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—
२८ । विद्याधारः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२९ । पञ्चचामरम्	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—
३० । सारङ्गः	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑
३१ । मौक्तिकदाम	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑
३२ । मोटकं मोदकं वा	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑
३३ । तरलनयनम्	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑

चतुर्थोऽध्यायः ।

अतिच्छन्दांसि । तत्र—

(क) अतिजगत्याम् ।

१ । "प्रहर्षिणी म्नौ ज्रौ ग् त्रिकदशकौ ।" पि० ।

"आद्यश्चेत्त्रितयमथाष्टमं नवाद्यं, द्वावन्त्यौ गुरुविरतौ सुभाषिते स्यात् ।
विश्रामो भवति महेशनेत्रदिग्भिर्विज्ञेया ननु सुदति प्रहर्षिणी सा ॥" श्रु० ।

२ । प्रभावती—

"यस्यां प्रिये प्रथमकमक्षरद्वयं, तुर्यन्तथा गुरु नवमन्दशान्तिमम् ।
सान्त्यं भवेद्यतिरपि चेद्युगग्रहैः, सा लक्ष्यतामसृतकृते प्रभावती ॥" श्रु० ।

"एते क्रमात्तभसजसंज्ञका गणा, गयान्ततो यदि निहितो महीपते ।
वेदैर्ग्रहैर्भवति यतिश्च शोभना, नागाधिपो वदति तदा प्रभावतीम् ॥"

इति छन्दोरत्नावल्याम् । परन्तु पैङ्गलच्छन्दःसूत्रे प्राकृतग्रन्थे वा लक्षणमिदं कुत्रापि न दृश्यते ।

३ । "रुचिरा जभौ स्जौ ग् चतुर्नवकौ ।" पि० ।

"चतुर्ग्रहैरिति रुचिरा जभस्जगाः ।" के० ।

४ । गाथायां, बहुसंज्ञका—"कनकप्रभा स्जौ स्जौ ग् ।" पि० ।

"सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी ।" के० । "पादान्ते यतिः ।" ह० ।

"सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ।" ग० ।

५ । "मत्तमयूरं म्तौ य्सौ ग् समुद्रनवकौ ।" पि० ।

"वेदैरन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरम् ।" के० ।

६ । "गौरी नौ न्सौ ग् ।" पि० ।

७ । गाथायां, बहुसंज्ञका—"कुटिलगतिर्नौ तौ ग् स्वरर्त्तवः ।" पि० ।

"तुरगरसयतिर्नौ ततौ गः क्षमा ।" के० ।

"ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्वर्तुभिः । उत्पलिनीति केचित् ।" ग० ।

"ऋतुमुनियतिर्विद्युद् नमौ तौ गुरुः ।" परि० ।

८ । चञ्चरीकावली—"यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः ।" परि० ।

९ । चन्द्रलेखा—"नसरयुगगैश्चन्द्रलेखर्तुलोकैः ।" परि० ।

१० । कन्दः—

"धम्मा तूर हारा पुण्णो तूर हारेण, गुरु काहला काम एक्को लघारेण ।
कईसा कला कंद जंपिज्ज णाएण, धम्मो होइ चोअग्गला सव्व पाएण ॥" प्रा० ।

११ । कन्दुकम्—"इदं कन्दुकं यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो गः ।" परि० ।

१२ । मृगेन्द्रमुखम्—"भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।" परि० ।

१३। चण्डी—"नयुगसयुगगुरुभिः किल चण्डी।" परि०।

१४। उपस्थितम्—"उपस्थितमिदं ज्सौ त्सौ यदि गुरुः स्यात्।" परि०।

१५। मञ्जुहासिनी—"जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी।" परि०।

१६। नन्दिनी कलहंसो वा—"इह नन्दिनी सजससैर्गुरुयुक्तैः।" परि०।

अथ त्रयोदशाक्षरसमवृत्तानां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्श्यते। (पृष्ठे च द्रष्टव्यम्)।

वृत्तनामानि यतिसमन्वितानि	वर्णानां लघुगुरुक्रमः												
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
१। प्रहर्षिणी	—	—	—	⌣	⌣	⌣	⌣	—	⌣	—	⌣	—	—
२। प्रभावती	—	—	⌣	—	⌣	⌣	⌣	⌣	—	⌣	—	⌣	—
३। रुचिरा	⌣	—	⌣	—	⌣	⌣	⌣	⌣	—	⌣	—	⌣	—
४। कनकप्रभा	⌣	⌣	—	⌣	—	⌣	⌣	⌣	—	⌣	—	⌣	—
५। मत्तमयूरम्	—	—	—	—	—	⌣	⌣	—	—	⌣	⌣	—	—
६। गौरी	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	—	—
७। कुटिलगतिः	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	—	—	⌣	—	—	⌣	—
८। चञ्चरीकावली	⌣	—	—	—	—	—	—	⌣	—	—	⌣	—	—
९। चन्द्रलेखा	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	—	—	⌣	—	—	⌣	—	—
१०। कन्दः	⌣	—	—	⌣	—	—	⌣	—	—	⌣	—	—	⌣
११। कन्दुकम्	⌣	—	—	⌣	—	—	⌣	—	—	⌣	—	—	—
१२। मृगेन्द्रमुखम्	⌣	⌣	⌣	⌣	—	⌣	⌣	—	⌣	—	⌣	—	—
१३। चण्डी	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	—	⌣	⌣	—	—
१४। उपस्थितम्	⌣	—	⌣	⌣	⌣	—	—	—	⌣	⌣	⌣	—	—
१५। मञ्जुहासिनी	⌣	—	⌣	—	—	⌣	⌣	⌣	—	⌣	—	⌣	—
१६। नन्दिनी	⌣	⌣	—	⌣	—	⌣	⌣	⌣	—	⌣	⌣	—	—
१७। कुटजगतिः	⌣	⌣	⌣	—	—	—	—	—	—	—	—	⌣	—
१८। तारका	⌣	⌣	—	⌣	⌣	—	—	⌣	—	⌣	⌣	—	—
१९। पद्मावली	—	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	⌣	—	⌣	⌣	—	⌣	⌣

"सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः। सिंहनाद् क्वापि॥" ग०।

१७। कुटजगतिः—"कुटजगतिर्नजौ सतसु स्गौ गुरुः।" परि०।

१८। तारका—

"ठइ आद लहु जुअ पाअ करीजे, गुरु सेलजुआ गुरु सेलजुभाजे।
पअ अन्तहि पाअ गुरुजुअ किज्जे, सहि तारअ छंदअ णाअ भणीजे॥"प्रा०।

१९। पद्मावली—

"चामर पढ़महि पापगणो धुअ, सलचरणगण ठाविअ तं जुअ।
सोलह कलअ पअ पअ जाणिअ पिंगल पभणइ पंकअ वालिअ॥" प्रा०।

(ख) शर्क्कर्य्याम्।

१। "वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ। सिंहोन्नता काश्यपस्य। उद्धर्षणी सैतवस्य।" पि०। "पादान्ते यतिः।" छ०।

"आद्यं द्वितीयमपि चेद्गुरु तच्चतुर्थं, यत्राष्टमञ्च दशमान्त्यमुपान्त्यमन्त्यम्।
अष्टाभिरिन्दुवदने विरतिश्च षड्भिः, कान्ते वसन्ततिलकं किल तं वदन्ति॥"
श्रु०।

"सिंहोद्धता काश्चि।" ग०।

२। "असम्बाधा म्तौ न्सौ गाविन्द्रियनवकौ।" पि०।

"म्तौ न्सो गावक्षग्रहविरतिरसम्बाधा।" के०।

३। "अपराजिता नौ र्सौ ल्गौ स्वर ऋषयः।" पि०।

"ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता।" के०।

४। "प्रहरणकलिता नौ भ्नौ ल्गौ च।" पि०।

"ननभनलघुगैः प्रहरणकलिका।" के०।

५। गाथायां, "वरसुन्दरी भ्जौ स्लौ गौ।" पि०। इन्दुवदना वा।

"इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः।" के०। "पादान्ते यतिः।" छ०।

६ । गाथायां, "कुटिला म्भौ न्यौ गौ वेदरससमुद्राः ।" पि॰ ।
"मध्यक्षामा युगदशविरमा म्भौ न्यौ गौ ।" परि॰ ।

७ । चन्द्रीरसः—"म्भौ न्यौ लौ चेदिह भवति च चन्द्रीरसः ।" परि॰ ।

अथ चतुर्दशाक्षरसमवृत्तानां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्श्यते । (पृष्ठे च द्रष्टव्यम्) ।

वृत्तनामानि यथाक्रमम्	वर्णानां लघुगुरुक्रम.													
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
१ । वसन्ततिलका	—	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—	—
२ । असम्बाधा	—	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	—
३ । अपराजिता	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—
४ । प्रहरणकलिता	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—
५ । वरसुन्दरी	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	—
६ । कुटिला	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	—	—
७ । चन्द्रीरसः	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	⏑	—
८ । लोला	—	—	—	⏑	⏑	—	—	—	—	—	⏑	⏑	—	—
९ । लक्ष्मीः	—	—	—	⏑	⏑	—	—	—	⏑	—	⏑	⏑	—	—
१० । नदी	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	⏑	⏑	—	⏑	—	—
११ । नान्दीमुखी	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—
१२ । सुपवित्रम्	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—
१३ । कुटिलम्	⏑	⏑	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	—	—
१४ । मञ्जरी	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	—	⏑	—
१५ । प्रमदा	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—
१६ । कुमारी	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	—
१७ । सुकेसरम्	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	—
१८ । चक्रपदम्	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—
१९ । वासन्ती (परि॰)	—	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	—	—
२० । वासन्ती (ग॰)	—	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	—	—	—

८ । लीला—"द्विसप्तच्छिदि लीला म्सौ भौ गौ चरणे चेत् ।" के० ।

९ । लक्ष्मीः—"लक्ष्मीरन्तविरामा म्सौ तभौ गुरुयुग्मम् ।" परि० ।

१० । नदी—"ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ।" परि० ।

११ । नान्दीमुखी—"स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ।" ग० ।

१२ । सुपवित्रम्—'त्रिननगगिति वसुयति सुपवित्रम् ।" परि० ।

१३ । कुटिलम्—"युगदिग्भिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेत् ।" परि० ।

१४ । मञ्जरी—"सजसा यलौ गिति शरग्रहैर्मञ्जरी ।"* परि० ।

१५ । प्रमदा—"नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ।"* परि० ।

१६ । कुमारी—"नजभजगैर्गुरुश्च वसुपट् कुमारी ।" परि० ।

१७ । सुकेसरम्—"नरनरैर्लगौ च रचितं सुकेसरम् ।" परि० ।

१८ । चक्रपदम्—"चक्रपदमिह भनननलगुरुभिः ।" परि० ।

"संभणिअ चरणगण पलिअ मुद्दो, संठविअ पुण्णवि दिअवर जुअलो ।
तं करअल गण पअ पअ मुणिओ, चक्कपअइ फणिवइवर भणिओ ॥" प्रा० ।

१९ । वासन्ती—"वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत् ।" परि० ।

२० । वासन्ती—"मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ।" ग० ।

(ग) अतिशर्क्वर्याम् ।

१ । "मालिनी नौ म्यौ य् ।" पि० ।

"यदाष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।" ह० ।

"प्रथममगुरु षट्कं विद्यते यत्र कान्ते, तदनु च दशमञ्चेदक्षरन्द्वादशाद्यम् ।
गिरिभिरथ तुरङ्गैर्यत्र कान्ते विरामः, सुकविजनमनोज्ञा मालिनी सा प्रसिद्धा ॥" श्रु० ।

२ । चन्द्रलेखा—"म्रौ म्यौ याम्यौ भवेतां समाष्टभिश्चन्द्रलेखा ।" के० ।

---

* [illegible] मञ्जरी पथ्या आर्यांशः, प्रमदा कुटिलता-आर्यांशः च ।

३ । चित्रा —"चित्रा नामच्छन्दो यस्मिंस्त्रयोमास्ततो यौ ।" परि० ।

४ । सारङ्गिका कामक्रीड़ा लीलाखेलो वा—

"कण्णा दिण्णा मत्ता अन्ते एक्का हारा पाईआ,
पञ्चाराहा हारा सारंगिक्का छंदा जाणीआ ।
तीसा मत्ता पाए पाएँ भोईराआ जंपत्ता,
चौ छंदा णाकिज्जे किसी सुण्णी मत्ता कंपत्ता ॥" प्रा० ।

"माः पञ्च स्युर्यस्यां सा कामक्रीड़ामन्त्रा ज्ञेया ।" परि० ।
"एकन्यूनो विद्युन्मालापादौ चेल्लीलाखेलः ।" ग० ।

५ । "चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स् ।" पि० । शशिकला वा ।
"द्विगुणहयनलघुरथ गिति शशिकला ।" के० । "स्वरैर्वसुभिश्च यतिः ।" इ० ।

६ । "मालत्तुनवकौ चेत् ।" पि० ।
"स्रगिति भवति रसनवकयतिरियम् ।" के० ।

७ । "मणिगुणनिकरो वस्वृषयः ।" पि० ।
"वसुहययतिरिह मणिगुणनिकरः ।" के० ।

८ । प्रभद्रकं सुकेसरं वा—"भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ।"
के० ।

"नजभजरैर्विराजितमिदं सुकेसरकम् ।" परि० ।

९ । मनोहंसी मानसहंसो वा—
"जहिं आइ हत्थ णरंद विण्णवि दिज्जिआ, गुरु एक्क काहलवेवि तक्कइ किज्जिआ ।
गुरु ठाइ गंधअ हार अन्तह थप्पिआ, मणहंस छंद फणिंद पिंगल जंपिआ ॥"
प्रा० ।

"कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ भराः ।" परि० ।

१० । उपमालिनी—"ननतभरलताष्टस्वरैरुपमालिनी ।" परि० ।

११ । एला—"सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ।" के० ।

१२ । ऋषभः—"ऋषभाख्यमितदुदितं सजभाः सयौ चेत् ।" परि॰ ।

१३ । भ्रमरावली नलिनी वा—

"करपंच पसिद्ध सुलद्द वरं रअणं, पभणंत मनोहर छंद वरं रअणं ।
गुरुपंच दहा लहु एरिसिए लविअं, भमरावलि छंद पसिद्ध किअं ठविअं ॥"

प्रा॰ ।

"सगणैः शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनी ।" परि॰ ।

अथ पञ्चदशाक्षरवृत्तानां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्श्यते । (पृष्ठे च द्रष्टव्यम्)।

वृत्तनामानि यतिसंकेतश्च	वर्णानां लघुगुरुक्रमः														
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
१ । मालिनी	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑									
२ । चन्द्रलेखा	—	—	—	—	⏑	—	—	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—
३ । चित्रा	—	—	—	—	—	—									
४ । सारङ्गिका	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
५ । चन्द्रावर्त्ता [illegible] प्रा॰ ।															
६ । माला	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—
७ । मणिगुणनिकरः															
८ । प्रभद्रकम्	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	—
९ । मनोहंसः	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—
१० । उपमालिनी	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—
११ । एला	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—
१२ । ऋषभः	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—	—
१३ । भ्रमरावली नलिनी वा	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—
१४ । तूणकं चामरं वा	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—
१५ । चन्द्रकान्ता	—	⏑	—	—	⏑	—	—	—	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—
१६ । विपिनतिलकम्	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	—	⏑	—
१७ । शिशुपालकम्	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—

१४ । तूणकं चामरं वा—"तूणकं भवेदिदं रजौ रजौ ततश्च रः ।" परि० ।
"चामरस्स वीसमत्त तिण्णिमत्त अग्गला, अठ्ठहार सत्त सार ठाइँ ठाइँ णिम्मला ।
आइ्अंत हार सार कामिणी मुणिज्जए, अक्खरा दहाइ पंच पिंगले भणिज्जए ॥"
प्रा० ।

"तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ।" ग० ।

१५ । चन्द्रकान्ता—"चन्द्रकान्ताभिधा रौ म्सौ यो विरमः स्वराष्टौ ।"
परि० ।

१६ । विपिनतिलकम्—"विपिनतिलकं नसनरैफयुग्मैर्भवेत् ।" परि० ।

१७ । निशिपालकम्—"भ्जस निशिपालकमिदं भजसनाश्च रः ।" परि० ।
"हार धर तिण्णि सर हत्थ परितिग्गणा, पंच गुरु दुण्ण लहु अंतकर रग्गणा ।
पक्ख सखि चंदमुहि वीस लहु आणणा, कव्वमण सप्पभण छंद णिसिपालणा ॥"
प्रा० ।

"भाजसनरैस्तु खलु मगणजकामिनी यामिनीति कापि ।" रामतारकचरितमधिवृतमिदं वाक्यम् ।

(घ) सप्तदशाक्षरा ।

१ । "रूपभगजविलसितं भ्मौ नौ न्गौ स्वरनवकौ ।" पि० ।

"भ्मौ त्रिनगैः स्वरात् खरूपभगजविलसितम् ।" के० ।

२ । गाथायां, "वरयुवती भ्मौ य्नौ न्गौ ।" पि० ।

"भौ रयना मगौ च यस्यां वरयुवतिरियम् ।" परि० । "पादान्ते यतिः ।" इ० ।

३ । गाथायां, "शैलशिखा भ्मौ भ्भौ भ्गौ भूतरसेन्द्रियाः ।"
पि० ।

४ । लीलाऽश्वगतिर्वा—"पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्यदिचान्त्यगुरुः ।" परि० ।
"लीलविसेस विआणहु मत्तह वेविसई,
पंचउ भग्गण पाअ पआसिअ एरिसही ।
अंतठिआ अइ हार मुणिज्जइ हे रमणी,
वासण अग्गल तिण्णि सआ धुअ मत्त सुणी ॥" प्रा० ।

५ । मणिकल्पलता—"नजरभभैर्गेन च स्यान्मणिकल्पलता ।" परि० ।

६ । वाणिनी—"नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ।" के० ।

७ । गरुड़रुतम् —"गरुडरुत नजौ भजतगा भवेयुर्यदा ।" परि० ।

८ । चित्रसङ्गम्—"चित्रसङ्गमीरितं रजौ रजौ रगौ च वृत्तम् ।" परि० ।

९ । चञ्चला वा—"चित्रसंज्ञमीरितं समानिकापदद्वयन्तु ।" ग० ।

"दिज्जिआ सुपण्ण आइँ एक्कतो पओहराइँ,
हेम रूअ पंच चक्क सब्बलो मणोहराइँ ।
अंत किज्ज गंध बंध चक्कराइँ सोरहाइँ,
चंचला विणिम्मिआ फणिंद एहु दुल्लहाइँ ॥" प्रा० ।

१० । नाराचः पञ्चचामरं वा*—

"णरेंद जत्थ सब्बलो सुपण्ण चक्क दीसए, पइक्क ठाम पंचमे पआ चउक्कवीसए ।
मणंति हारु चारु सारु अंत जत्थ बहुए, पसिद्धए णराउ जंप गंध बंधु अट्ठए ॥"
प्रा० ।

"जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत् ।" परि० ।

"प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।" ग० ।

११ । ब्रह्मरूपं—"यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ब्रह्माद्यं तद्रूपं नाम ।" परि० ।

"जो लोआणं वड्ढे विंबुड्ढे विक्खुदो हंस ट्ठाणो,
सुण्णब्भो णाहो कंदुट्ठावे कण्हट्ठे मारत्ताणो ।
छंदुग्गाअंतो कन्ती वुत्ती सव्वं मोसुस्साणीओ,
सम्माणोरूओ छंदो एओ लोआणं चक्कवाणीओ ॥" प्रा० ।

१२ । धीरललिता—"सद्ग्रथिता भरौ नरनगाश्च धीरललिता ।" परि० ।

१३ । प्रवरललितम् —"यमौ नः सो रो गः प्रवरललितं नाम बोध्यम् ।"
परि० ।

१४ । मदनललिता—"वेदाङ्गैर्मदनललिता मो भौ नमनगाः ।" परि० ।

---

* "मर्घौ गुरौ निगदितौ [illegible] षोडशार्णे, [illegible] इति [illegible] पिङ्गलः" [illegible] मुखमिदं वाक्यम् ।

१५ । चकिता—"भः सभमनगा यस्यां साष्टच्छिदि द्द चकिता ।"परि० ।

१६ । चकिता—"भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ।" ग० ।

१७ । अचलधृतिः—"द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिह ।"* ग० ।

१८ । अथ षोडशाक्षरसमवृत्तानां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्श्यते ।

वृत्तनामानि वृत्ते	वर्णानां लघुगुरुक्रम.															
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
१ । ऋषभगजविलसितम्	—	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—
२ । वरयुवती	—	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—
३ । शैलशिखा	—	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—
४ । लीलाखगतिर्वा	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—
५ । मणिकल्पलता	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	—	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—
६ । वाणिनी	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	—	—
७ । गरुडरुतम्	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	—	⏑	—
८ । चित्रसंभ्रम् (परि०) ९ । चित्रसंभ्रम् (ग०)†	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	— ⏑
१० । नाराचः पञ्चचामरं वा	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—
११ । ब्रह्मरूपम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१२ । धीरललिता	—	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—
१३ । प्रवरललितम्	⏑	—	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	⏑	—	—
१४ । मदनललिता	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	—	⏑	⏑	⏑	—
१५ । चकिता (परि०) १६ । चकिता (ग०)	—	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	—	—	—	⏑ —	⏑	⏑	⏑	⏑	—
१७ । अचलधृतिः	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑

* २६ पृष्ठे व्याख्यातायां गीत्यार्याया अभिन्नेयम् ।

† चञ्चला वा ।

(ङ) अत्यष्टी ।

१ । "हरिणी न्सौ म्रौ स्लौ ग्ऋतुसमुद्रऋषयः ।" पि० ।

"सुमुखि लघवः पञ्च प्राच्यास्ततो दशमान्तिमः,
तदनु ललितालापे वर्णौ तृतीयचतुर्थकौ ।
प्रभवति पुनर्यत्रोपान्त्यः स्फुरत्कनकप्रभे,
यतिरपि रसैर्वेदैरश्वैः स्मृता हरिणीति सा ॥" श्रु० ।

"एतद्वृषभविलसितमित्यपरे ।" ह० ।

२ । "शिखरिणी य्मौ न्सौ भ्लौ ग्ऋतुरुद्राः ।" पि० ।

"यदि प्राच्यो ह्रस्वस्तुलितकलसे पञ्च गुरव-
स्ततो वर्णाः पञ्च प्रकृतिसुकुमाराङ्गि लघवः ।
त्रयोऽन्ये चोपान्त्याः सुतनुजघने भोगसुभगे,
रसैरौद्रैर्यस्यां भवति विरतिः सा शिखरिणी ॥" श्रु० ।

३ । "पृथ्वी ज्सौ ज्सौ य्लौ ग् वसुनवकौ ।" पि० ।

"द्वितीयमनिकुम्भिनि गुरु पञ्चमष्टादशं,
चतुर्दशमय प्रिये गुरु गभीरनाभीह्रदे ।
समस्तदशमान्तिममदनु यत्र कान्ते यति-
र्गिरीन्द्रफणभृत्कुलैर्भवति सुभ्रु पृथ्वीति सा ॥" श्रु० ।

४ । "मन्दाक्रान्ता म्भौ न्तौ त्गौ ग् समुद्रर्तुस्वराः ।"पि० ।

"चत्वारः प्राक् सुतनु गुरवो द्वौ दशैकादशौ चेत्,
मुग्धे वर्णौ तदनु कुमुदामोदिनि द्वादशान्त्यौ ।
तद्वच्चान्त्यौ युगरसहयैर्यत्र कान्ते विरामो,
मन्दाक्रान्तां प्रवरकवयस्तन्वि तां संगिरन्ते ॥" श्रु० ।

५ । "वंशपत्रपतितं भ्रौ न्भौ न्लौ ग् दिग्रपयः ।" पि० ।

"दिग्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः ।" के० ।

६ । गाथायां, "अतिशायिनी सौ त्भौ त्गौ ग् दिक्स्वराः ।" पि० ।

"ससजैरतिशायिनी मता भजपरैर्गुरुण्याम् ।" परि० । पुनः,

"ससजा भजगा गु दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा ।" परि० ।

७ । गाथायां, "अवितथं न्जौ भ्जौ ल्गौ ग् ।" पि० ।

"इयंदशभिर्नजौ भजजला गुरु नर्दटकम् ।" के० । "पादान्ते यतिः ।" छ० ।

८ । गाथायां, "वस्विन्द्रियसमुद्रार्थेस्कोकिलकम् ।" पि० ।

"मुनिगुहकार्णवैः कृतयतिर्वद कोकिलकम् ।" के० ।

९ । हरिः—"रसयुगहययुङ् नौ म्रौ सो लगौ हि यदा हरिः ।" परि० ।

१० । कान्ता—"भवेत्कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ ।" परि० ।

११ । हारिणी—"वेदर्त्वश्वैर्मभनमयला गयेत्सदा हारिणी ।" ग० ।

"वेदाङ्गाश्वैर्मभनमयला गयेत्यसौ हारिणी ।" परि० ।

१२ । भाराक्रान्ता—"भाराक्रान्ता युगरसनगैर्मभौ नरसा लगौ ।" परि० ।

"भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिषड्हयैः ।" ग० ।

१३ । पञ्चचामरम्—"प्रवेहि पञ्चचामरं जरौ जरौ जगौ लघुश्च ।" परि० ।

१४ । मालाधरः—"पढम दिअ विप्पआ तहअ भूवई यप्पिआ,
चरणगण तीअओ तहवि भूवई दीअओ ।
पमरजुअ अम्मला विमल गंध हाकल्लला,
भणइ फणिसेहरा मुणहु छंद मालाहरा ।" प्रा० ।

१५ । अत्र (परपृष्ठे) सप्तदशाक्षरसमवृत्तानां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्श्यते ।

वृत्तनामानि अत्यष्टौ	वर्णानां लघुगुरुक्रम १	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७
१ । हरिणी	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	—	—	—	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—
२ । शिखरिणी	⏑	—	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	⏑	⏑	⏑	—
३ । पृथ्वी	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	—	⏑	—
४ । मन्दाक्रान्ता	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—
५ । वंशपत्रपतितम्	—	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—
६ । अतिशायिनी	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	—
७ । अवितथम् ८ । कोकिलकम् } यतिभेदे	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—
९ । हरिः	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	—	—	⏑	—	—	⏑	—	⏑	—
१० । कान्ता	⏑	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—
११ । हारिणी	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	—	⏑	—	—	⏑	—
१२ । भाराक्रान्ता	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—
१३ । पञ्चचामरम्	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑
१४ । मालाधरः	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	—	⏑	—

(च) धृतौ ।

१ । "कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ न्यौ याविन्द्रियर्त्तुस्वराः ।"

पि० ।

"स्याद्भूतर्त्त्वश्वैः कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ नयौ यौ ।" के० ।

२ । क्रीडाचक्रम्—"ज इंदासणा एकगणा सुहावेइ पाएहिँ पाए,

तवणा दहाअट्ठ सोहेइ दत्ता सुठाए सुठाए ।

दहा तिण्णिगुणा जहिँ सव्वला होइ मत्ता सुपाए,

फणिंदा भणंता किलाचक्क छंदो णिबद्धाइ जाए ॥"प्रा० ।

"इदं क्रीड़चक्रं मदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् ।" परि० ।

३ । सिंहविस्फूर्जितम्—

"तडूतर्लवशैर्मौ भ्मौ विरतिर्यदि सिंहविस्फूर्जितं यौ ।" परि० ।

४ । मञ्जीरम्—"कुंतीपुत्ता तिणा दिज्जइ मंथा संठइ एक्कायाए,

हाराहत्या दिज्जे कांकण गंधा संठवि जुग्गा जाए ।

चारीहारा भव्वाकारउ पाआ अंतहि संठीआए,

सप्पाराधा सुद्धाकाअउ जंपे पिंगल मंजीराए ॥" प्रा० ।

५ । चन्द्रलेखा चित्रलेखा वा—

"वेदाङ्गार्त्तैर्मभनययुगैः स्यादियं चन्द्रलेखा ।" परि० ।

"मन्दाक्रान्ता नयुगलजठरा* कीर्त्तिता चित्रलेखा ।" ग० ।

६ । केसरम्—"धर्षाङ्गाश्वैर्मभनयरयुगैर्वृत्तं मतं केसरम् ।" परि० ।

७ । नन्दनम्—"भियतुरगैर्नु नन्दनमिदं नजौ भजौ रद्वयम् ।"परि० ।

८ । लता—"भवति नयुगलं रभौ रौ दशभिर्गजैर्न्द्रैर्लता ।" परि० ।

९ । लालसा—"सैका वसुविरतिस्तनौ रैश्चतुर्भिर्युता लालसा ।"परि० ।

१० । गाथायां, "**नाराचकं नौ रौ रौ ।**" पि० ।

"दशभिरष्टभिश्च यतिः ।" छ० । महामालिका वा ।

"यदि ह नयुगलं ततो वेदरेफैर्महामालिका ।" परि० ।

११ । गाथायां, "**विबुधप्रिया सौ जौ भौ वसुदिशः ।**"पि० ।

"अष्टदिग्भिरियं रसौ जयुगं भरौ विबुधप्रिया ।" परि० । चञ्चरीति प्रा० ।

१२ । हरनर्त्तनम्—

"सौ जजौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरनर्त्तनम् ।" परि० ।

१३ । हरिणप्लुतम्—

"मात् सो जौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरिणप्लुतम् ।" परि० ।

१४ । शार्दूलललितम्—

"सूर्याङ्गैर्मगणः सजौ सतसयुतौ शार्दूलललितम् ।" परि० ।

---

* "नयरलघुयुता" इति तारानाथधृत पाठः ।

१५ । शार्दूलम्—"शार्दूलं यद मासपट्कयति मः सो जसौ तो भवेत् ।" परि० ।

अत्र अष्टादशाक्षरसमवृत्तानां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्श्यते । (इतो च द्रष्टव्यम्)।

वृत्तनामानि वृत्ती	वर्णानां लघुगुरुक्रम																	
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
१० । कुसुमितलतावेल्लिता	—	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—
२ । क्रीडाचक्रम्	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—
३ । सिंहविस्फूर्जितम्	—	—	—	—	—	—	—	⏑	⏑	—	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—
४ । मञ्जीरम्	—	—	—	—	—	—	—	⏑	⏑	—	—	—	⏑	⏑	—	—	—	—
५ । चन्द्रलेखा (परि०)	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—
६ । केसरम्	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	—	⏑	—	—	⏑	—
७ । नन्दनम्	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	—	—	⏑	—
८ । लता	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	—	⏑	⏑	—	⏑	—	—	⏑	—
९ । लालसा	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—
१० । नाराचकम्	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—
११ । विबुधप्रिया } पर्यायौ १२ । हरनर्तनम्	—	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—
१३ । हरिणप्लुतम्	—	—	—	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—
१४ । शार्दूलललितम्	—	—	—	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	—	—	⏑	⏑	⏑	—
१५ । शार्दूलम्	—	—	—	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	—	⏑	—	—	—	—
१६ । सुधा	⏑	—	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	—	⏑	⏑	⏑	—
१७ । चित्रलेखा (परि०)	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—	—
१८ । चलम्	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—
१९ । हीरकम्	—	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—
२० । भ्रमरपदकम्	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—
२१ । मत्तगतिः	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	⏑	⏑	⏑	—

१६ । सुधा—"सुधा तर्कैस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्यो मो नसतसाः ।"परि० ।

१७ । चित्रलेखा—

"वर्णाश्वैर्मनततमकैः कीर्त्तिता चित्रलेखेयम् ।" परि० ।

१८ । चलम्—

"भौ ग्जौ भ्नौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः ।" परि० ।

१९ । हीरकम्—"हीरकमुदितं भसनजनैरिह रगणोऽन्ततः ।" परि० ।

२० । भ्रमरपदकम्—

"भाद्रनना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ।" परि० ।

२१ । अश्वगतिः—

"पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्यदि चान्त्यसरचिता ।" परि० ।

(क) अतिधृतौ ।

१ । "शार्दूलविक्रीडितं म्सौ ज्सौ तौ गादित्यऋषयः ।"

पि० ।

"आद्यं यत्र गुरुत्रयं प्रियतमे षष्ठस्ततश्चाष्टमं,
सन्ध्येकादशतस्त्रयस्तदनु चेदष्टादशाद्याविमाः ।
मार्त्तण्डैर्मुनिभिश्च यत्र विरतिः पूर्णेन्दुबिम्बानने,
तद्वृत्तं प्रवदन्ति काव्यरसिकाः शार्दूलविक्रीडितम् ॥" श्रु० ।

२ । बिम्बम्—

"वृत्तं बिम्बाख्यं शरमुनितुरगैर्न्तौ न्सौ ततौ चेद्गुरुः ।" परि० ।

३ । गाथायां, "विस्मिता य्भौ न्सौ रौ ग्रसर्त्तुस्वराः ।" पि० ।

"रसर्त्वश्वैर्य्मौ न्सौ ररगुरुयुता मेघविस्फूर्जिता स्यात् ।" परि० ।

४ । छाया—"भवेत्सैव च्छाया तयुगगयुता स्यादादशान्ते यदा ।"ग० ।

५ । "इयं छाया ख्याता ऋतुरसहयैर्यो मनसा भ्तौ गुरुः ।" परि० ।

६ । पुष्पदाम—

"भूताश्वाश्वान्तं मतनसररगैः कीर्त्तितं पुष्पदाम ।" परि० ।

"फुल्लदाम ।" ग० ।

७ । मकरन्दिका—

"रसैः षड्भिर्लोकैर्यमनसजजा गुरुर्मकरन्दिका ।" परि० ।

८ । मणिमञ्जरी—

"इनाश्वैः स्याद् यभनयजजगाः कीर्त्तिता मणिमञ्जरी ।" परि० ।

९ । समुद्रतता—

"गजाब्धितुरगैर्जसौ जसतभा गयेत् समुद्रतता ।" परि० ।

१० । सुरसा—

"म्रौ भ्नौ यो नौ गुरुश्चेत् स्वरमुनिकरणैराह सुरसाम् ।" ग० ।

अत्र ऊनविंशत्यक्षरसमवृत्तानां लघुगुरुक्रमौ रेखाभिर्दर्श्यते । (पृष्ठे च द्रष्टव्यम्) ।

वृत्तनामानि क्रमशः	वर्णानां लघुगुरुक्रमः																		
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९
१ । शार्दूलविक्रीडितम्	—	—	—	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	—	—	⏑	—	—	⏑	—
२ । चित्रम्	—	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	—	⏑	—	—	⏑	—
३ । विस्मिता	⏑	—	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—
४ । छाया (ग०)	⏑	—	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	—	⏑	—	—	⏑	—
५ । छाया (परि०)	⏑	—	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	⏑	⏑	—	—	⏑	—
६ । पुष्पदाम	—	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	⏑	—	—	⏑	—	—
७ । मकरन्दिका	⏑	—	—	—	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—
८ । मणिमञ्जरी	⏑	—	—	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	⏑	—	—	⏑	—	⏑	⏑	—	⏑	—
९ । समुद्रतता	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	⏑	⏑	—	—	—	⏑	—	⏑	⏑	—
१० । सुरसा	—	—	—	—	⏑	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	—	⏑	⏑	⏑	—
११ । पञ्चचामरः	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—	⏑	—
१२ । चन्द्रमाला	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—	⏑	—	—	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑
१३ । धवलाङ्कः	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	⏑	—
१४ । शम्भुः	⏑	⏑	—	—	—	⏑	⏑	—	—	—	⏑	⏑	—	—	—	—	—	—	—

११ । पञ्चचामरः—

"नयुगलगलघू निरन्तरौ यदा स पञ्चचामरः ।" परि० ।

१२ । चन्द्रमाला—"ठहुग दिअवरजुअल मज्झ करअल करहिं,
पुणवि दिअवरजुअल मज्झ करअल करहि ।
सरसगण विमलजइ सुसि ठबइ मणगइ,
विमलमइ उरअवइ चदमल कहइ सइ ॥" प्रा० ।

१३ । धवलाङ्ग.—"पलइ वसुलहु सुपल विमलमइ महिअले,
ठइअ ठइ रमणमति अधण पअ पअ तले ।
दिअगण चउ पअहं भणि फणिवइ णियमही,
करअ सगण सरि सउ ससिवअणि धवलही ॥" प्रा० ।

१४ । शम्भुः—"बवलीआण भण सुच्छद मणमज्झे सुकअ सवुत्तं,
सुपिअ अते धरि हत्थो दिज्जहु कुतीपुत्त सजुत्त ।
गणअग्गा दिज्जहु एअ किज्जहु अते सत्ता हारा ज,
इअ बत्तीसाणअ मत्ता पाअहि कट्टो संभू णामोअ ॥"प्रा० ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ सप्त कृतय । तत्र—

(क) सती ।

१ । "गिलौ ति वृत्तम् ।" पि० । "पादान्ते यति ।" ह० ।

"तौरजौ गलौ भवेदिहेहशेन लक्षणेन वृत्त नाम ।" के० ।

साङ्केतिकं लक्षणम्—(१० (−⏑)) । पैङ्गलप्राकृतग्रन्थे उक्त वृत्तं गण्डकानामोक्तम् ।

२ । "सुवदना म्रौ भ्नौ य्भौ ल्गाश्वषिस्वरर्त्तवः ।" पि० ।

"ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता भ्लौ गः सुवदना ।" के० ।

सा—{४ (—), ⏑, २ (—), ६ (⏑), २ (—), २ (⏑), —} ।

३ । सुवंशा –

"ख्याता पूर्व्वैः सुवंशा यदि मरभनास्तद्द्वयं गो गुरुश्च ।" परि० ।

सा—{४ (—), ⏑, २ (—), ५ (⏑), २ (— —⏑), २ (—)} ।

४ । शोभा—"रसैरश्वैरश्वैर्यमनननततगैर्गेन शोभेयमुक्ता ।" परि० ।

सा—{⏑, ५ (—), ६ (⏑), २ (— —⏑), २ (—)} ।

५ । मत्तेभविक्रीड़ितम्—

"सभरा म्नौ यलगास्त्रयोदशयतिर्मत्तेभविक्रीड़ितम् ।" परि० ।

सा—{२ (⏑), ३ (—), २ (⏑), —⏑—, ३ (⏑), २ (—), ⏑, २ (—), ⏑ —} ।

६ । गीता—"जइ भाइ हत्थ णरेंद विश्रवि पाश पंचइ जोहलो,
जहिं ठाईं छट्ठहि हत्थ दिस्सइ सद्द अंतह पीउरो ।
सुइ छंद गीअउ मुद्धि णीअउ सव्व लोअहि जाणिओ;
कइ सिट्ठ सिट्ठउ दिट्ठ दिट्ठउ पिंगलेण वखाणिओ ।"प्रा० ।

"सगणो जयुग्मभरैः स्लगैः कथिता बुधैरिह गीतिका ।" परि० ।

सा—{४ (⏑⏑—⏑—)} ।

(ख) प्रकृती ।

१ । "स्रग्धरा म्रौ भ्नौ यौ य् त्रिःसप्तका ।" पि० ।

"चत्वारो यत्र वर्णाः प्रथममलघवः षष्ठकः सप्तमोऽपि,
द्वौ तद्वत् षोड़शाद्यौ मृगमदतिलके षोड़शान्त्यौ तथान्त्यौ ।
रम्भास्तम्भोरु कान्ते मुनिमुनिमुनिभिर्दृश्यते चेद्विरामो,
सा ते पद्यैः कवीन्द्रैः सुतनु निगदिता स्रग्धरा सा प्रसिद्धा ॥"श्रु० ।

सा—{४ (—), —⏑— —, ५ (⏑), ३ (⏑— — —)} ।

२ । गाथायां, शशिवदना वङ्कुसंज्ञका—

"शशिवदना न्जौ भ्जौ ल् च्यौ रुद्रदिशः ।" पि० ।

"सलिलनिधिर्भवेदिह नजौ भगणौ लगणास्त्रयश्च रः ।" परि० ।

"नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ।" ग० ।

"सिंहकमिदमन्यत्" इति रामतारकक्रिरीमणिश्चदम् ।

मा—{४ (⌣),—⌣⌣—, २ (⌣), ३ (⌣—⌣), —⌣—} ।

३ । नरेन्द्रः—"माइहिं जत्थ पाअगण पअलिअ जोहल अंत ठवीजे,
काहल सद्द गंध दम दिअगण कंकण ताह करीजे ।
सद्द एक भेरि वलु परवद्द फुक्कड सक्क सुभव्वा
चामर जुम अंत जहिं पअलिअ एह णरेंदउ कव्वा ॥"

प्रा० ।

सा—{—⌣⌣,—⌣—, ७ (⌣), २ (—⌣⌣),——} ।

(ग) भाक्रती ।

१ । "भद्रकं भ्रौ न्रौ न्रौ न्गौ दिगादित्याः ।" पि० ।

"भ्रौ नरना रनावथ गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम् ।" के० ।

सा—{—⌣⌣,—⌣—, २ (⌣⌣⌣,—⌣—), २ (⌣),—} ।

२ । मदिरा—

"सप्तभकाररचितावसितौ सगुरुः कविभिः कथिता मदिरा ।" परि० ।

"सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ।" ग० ।

सा—{७ (—⌣⌣),—} ।

३ । "लालित्यं भुजगेन्द्रेण भाषितमेतद्वेश्मशरस्तजनगुभिः ।" परि० ।

सा—{३ (—), ⌣⌣—,—⌣—,⌣⌣⌣, २ (—),⌣⌣—, ४ (⌣),—} ।

४ । हंसी—"विज्जूमाला पाए पाए तिअ दिअगण तह वङ्कगुणयुत्ता,
अंते कण्णा सुद्धा वण्णा मणइ फणिवइ कइवर गउम्मा ।
जं बत्तीसा मत्ता थक्के पअ पअ पअलिअ लहुगुरु सोहा,
एसा हंसी णामा छंदो सअलबुहअण मणहरण सोहा ॥"-प्रा० ।

"मौ गौ नायत्वारो गो गो भवति वसुभुवनयतिरिति हंसी ।" परि० ।

सा—(८ —), ११ (⌣, — —) ।

५ । महास्रग्धरा—

"सजता नसौ ररौ गः फणितुरगहयैः स्यान्महास्रग्धराख्या ।" परि० ।

सा—(⌣ ⌣ —, ⌣ — ⌣, — —, ६ (⌣), ९ (— — ⌣, — —) ।

(च) विकृतौ ।

१ । "अश्वललितं न्जौ भ्जौ भ्जौ भ्लौ गुद्रादित्याः ।" पि० ।

"यदि ह नजौ भजौ भजभलगास्तदाश्वललितं हरार्कयतिमत् ।" के० ।

"नजभजभा जभौ लघुगुरू बुधैस्तु गदितेयमद्रितनया ।" ग० ।

सा—(१ (⌣), ३ (⌣ — — ⌣, — ⌣ ⌣), ⌣ —) ।

२ । "मत्ताक्रीड़ा मौ त्नौ नौ न्लौ ग्वसुपञ्चदशकौ ।" पि० ।

"मत्ताक्रीड़ा मौ त्नौ नौ नलिति भवति वसुशरदशयतियुता ।" के० ।

"मत्ताक्रीडं वस्विष्वाशायति मयुगनयुगमनुलघुगुरुभिः ।" ग० ।

सा—(८ (—), १४ (⌣), —) ।

३ । सुन्दरिका—

"जहि आइहि हत्था करअल तत्था पाअ ठवह जुअ जत्थ गणा,
ठवि चामरअं काहलजुअ वंका सल पअलिअ वेवि गणा ।
पअ अंतहि सक्को गण पभणिज्जे तेइसवण्ण पमाण किआ,
इअ मत्तहि पीमावइ पभणिज्जै वण्णहि सुंदरिआ भणिआ ॥" प्रा० ।

"इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनीता सहयतो भसता ज्तभगाः ।" परि० ।

सा—(२ (⌣ ⌣ —), —, ४ (⌣), २ (—), २ (⌣ ⌣ —)) ।

(छ) संकृतौ ।

१ । "तन्वी भ्तौ न्सौ भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः ।" पि० ।

"भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्भौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी ।" के० ।

सा—(— ⌣ ⌣, — —, ६ (⌣), — —, ⌣ ⌣ —, ६ (⌣), — —) ।

२ । किरीटम्—

"ठावहु आइहि सक्कगणा तह सल्ल विसज्जहु वेवि तहा पर,
पेठर सद्द जुअं तह गेठरए परिवारह भव्व गणा कर ।
काहल जुम्मल अंत ठविज्जसु एपरि चौविह वण्ण पआसहु,
बत्तिस मत्त पअप्पअ लिक्खहु अट्ठ भआर किरीट विसेसहु ॥" प्रा० ।

"नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनागमुनीन्द्रमतं किल ।" परि० ।

सा—{८ (—⏑⏑)} ।

३ । दुर्मिलम्—

"दुम्मिलाइ पआसहि वण्ण विसेसहि दीस फणींदह चारुगणा,
भणु मत्त बतीसह जाणिअ बेसह अट्ठह ठामठई सगणा ।
गण अण्ण ण दिज्जइ कित्ति लहिज्जइ लज्जइ दोस अणेअ करी,
कइ तीणि विसामहि पाअहि पाअहि ताकर अट्ठ दह हदही ॥" प्रा० ।

"सगणैरिह वृत्तवरं वसुभिः किल दुर्मिलमुक्तमिदं कविभिः ।" परि० ।

सा—{८ (⏑⏑—)} ।

(च) अभिकृती ।

१ । "क्रौञ्चपदा भ्मौ स्भौ नौ नौ ग् भूतेन्द्रियवस्वृषयः ।"

पि० ।

"क्रौञ्चपदा भ्मौ स्भौ ननना न्गाविषुशरवसुमुनिविरतिरिह भवेत् ।" के० ।

सा—{२ (—⏑⏑⏑⏑ —), ११ (⏑),—} ।

(छ) उत्कृती ।

१ । "भुजङ्गविजृम्भितं मौ तौ नौ सौ लगौ वसुरुद्रर्त्वपयः ।"

पि० ।

"वस्वीशाश्वच्छेदोपेतं ममतनयुगनरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ।" के० ।

सा—{८ (—), १० (⏑),—, २ (⏑——),—} ।

२ । "अपवाहको म्नौ नौ नौ न्सौ गो नवर्त्तुरसेन्द्रियाणि ।"

पि० ।

"मो नाः षट् सगगिति यदि नवरसरसशरयतियुतमपवाहाख्यम् ।" के० ।

सा—{२ (—), २० (⏑), १ (—)} ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथ दण्डकजातयः ।

१ । "दण्डको नौ रः । २ । प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः । ३ । अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् । ४ । शेषः प्रचित इति ।"

पि० ।

१ । "यत्र पादे द्वौ नकारौ रेफाश्च सप्त भवन्ति दण्डको नाम सः । २ । यः सप्तविंशत्यक्षरपादः प्रथमो दण्डकः, स चण्डवृष्टिप्रपातो नाम । ३ । रातमाण्डव्याभ्यामृषिभ्यामन्यत्रास्याभिधानमेतदेव ताभ्यां पुनरन्यैव संज्ञा कृतास्य वृत्तस्य । ४ । इतश्चण्डवृष्टिप्रपातादूर्द्ध्वं दण्डकप्रस्तारः प्रचित इति संज्ञां लभते; पूर्वमेकैकाक्षरक्रमेण छन्दसां वृद्धिरुक्ता, इदानीन्तु रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः । अत्र पादान्ते यतिः ।" ह० ।

"यदिह नयुगलं ततः सप्त रेफास्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः ।" के० ।

२ । "प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः ।" के० । अत्र—

"आदिपदात् क्रमेण आरामः, संग्रामः, सुरामः, वैकुण्ठः, सारः,

कासारः, विसारः, संहारः, नीहारः, मन्दरः, केदारः, आसारः, मल्लारः, संस्कारः, आक्रन्दः, गोविन्दः, आनन्दः, सन्दोहः, आनन्द इत्येते ग्राह्याः ।" परि० ।

३ । "प्रचितकसममिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः सप्तभिर्यैः ।" ग० ।

प्रचितक इति पाठ रमियातिक-अमितिस्ट इत्यङ्कित एतवे ।

४ । "नयुगगुरुयुगैवं यकाराः कवीच्छानुरोधात्सदा यत्र वध्यन्त एवोऽपरो दण्डकः पण्डितैरीरितः सिंहविक्रान्त नाम ।" परि० ।

५ । "यकारैः कवीच्छानुरोधाभिवद्धैः प्रसिद्धो विशुद्धोऽपरो दण्डकः सिंहविक्रीडनाम ।" परि० ।

६ । "यत्र रेफान् कविः स्वेच्छया पाठमीकयेमापेक्षया रोपयत्येव धीरैः स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः ।" परि० ।

"यत्र रेफः परं स्वेच्छया गुम्फितः स स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः ।" ग० ।

७ । "सगणः सकलः खलु यत्र भवेत् तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तबकम् ।" परि० ।

८ । "स्वेच्छया रजौ क्रमेण सन्निवेशयत्युदारधीः कविः स दण्डकः स्मृतो जयत्यशोकमञ्जरी ।" परि० ।

"यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात्स उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति ।" ग० ।

९ । "लघुर्गुरुः क्रमेण यत्र बध्यते सुधीभिरिच्छया स दण्डकस्त्वनङ्गशेखरः स्मृतः ।" परि० ।

"लघुगुरुर्निजेच्छया यदा निवेश्यते तदेव दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः ।" ग० ।

१० । "'स्वादिनलत् युमदः' चितिपचसमुद्रनगादिकपञ्चगतोऽयं विभावरिभर्त्तुः ।' इति दीपिकायां भुजङ्गविलासाभिधानदण्डकः ।"

११ । "'चन्द्रः शुभोऽर्कात् त्रिकालाद्रिदन्तावलाशाशिवस्थस्तत: स्यात् क्रुरामर्त्तुंगाशाशिवस्थ: ।' इति दीपिकायां कामबाणाभिधानमाला-दण्डकः ।" रामतारणशिरोमणिना एतौ द्वौ दण्डकौ।

१२ । पैङ्गल प्राकृतग्रन्थे सुवर्णोक्तदण्डकजातिस विभिन्ने द्वे षड्विंशत्यधिकाक्षर समवृत्ते व्याख्याते ।

१ । सालूरम्—

"कण्णेक पढ़म दिम सरस पत्रह धुम पभइ पलिम तह ठविम वरं,
सल्लूर सुभणि मणहरणि रमणि पहुवमणि कमल-दल-णमणि वरं ।
बत्तीस मताह पत्र पम ठबहु पत्रथिम तहम कारजल दिअगणअं,
मत्ता पल सुललिम छउ चउकल किम काइवर दिणअर सुमपमअं ॥" प्रा० ।

सा—{— —, २६ (⌣),—}=३२ मात्रा ।

२ । त्रिभङ्गी—

"सव पअहि पढ़म भण दहम सुपिअगण भगणा तह अंता गुरु
जुग्गा हत्था पआासा,
पुण विम गुरुजुअ लहुजुअ लहुजुअ वलअ जुअल कर जंपइ
णाआकइराआ सुंदरकाआ ।
पअ पअ तलहि करहि गअगमणि ससिवअणि चालिस मत्ता कइ
कर जुत्ता पहु निरुत्ता,
गुणि गण सव पअ वसु रसु जुअ सउ पअ पअलिम तिभंगी सुहसंगी
सज्जणसंगी ॥" प्रा० ।

अत्र लिपिकरप्रमादो स्फुटं प्रतीयते ।

त्रि—{१० (⌣),— ⌣ ⌣, — —, ⌣ ⌣—, — — ⌣ ⌣ — —}=४२ मात्रा (?) ।

इति घोषकृते छन्दःसारसंग्रहे समवृत्तभेदो नाम तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽंशः ।

अथ नानाच्छन्दांसि पुनरेकदा श्रेणीविभागेन समासतो व्याख्यायन्ते ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ दश शुद्धा वर्गाः ।

"वृत्तं सममर्द्धसमं विषमञ्च ।" पि० ।

अत्र समवृत्तमेकादशवर्गेषु विभज्यते । तत्र शुद्धा दश, मिश्रश्चैकः । तेषु—

(क) गुर्व्वक्षरवर्गः । पाश्चात्यनाम Spöndee.

१ । श्रीरेकाक्षरा, यथा—"धीस्ते, भायात् ।"

२ । स्त्री द्व्यक्षरा, यथा—"गोपस्त्रीभिः, कृष्णो रेमे ।" ग० ।

३ । ताली नारी वा त्र्यक्षरा, यथा—

"शुभ्रार्थं, भद्रार्थं । चंडेशो, रक्तेशो ॥" प्रा० ।

४ । तीर्णा कन्या वा चतुरक्षरा, यथा—

"जाश्रा माश्रा, पुत्ता धुत्ता । दम्मे जाश्रो, किञ्चे जुत्ता ॥" प्रा० ।

५ । सम्मोहा पञ्चाक्षरा, यथा—

"उद्दंडा चंडी, दूरित्ता खंडी । तेल्लोका सोक्खं, देउ मे मोक्खं ॥" प्रा० ।

६ । शेषा, विद्युल्लेखा, वाणी वा षडक्षरा, यथा—

"जुज्झंतो उद्दामे, कान्तिका संगामे ।
पसंतो संहारो, दूरित्ता कम्मारो ॥" प्रा० ।

७। शीर्षरूपं सप्ताक्षरं, यथा—

"चंदा कुंदा एकासा, हारा हीरा वा हंसा ।
जे जे सेता विस्सीआ, तुह्मा कित्ती जिस्सीआँ ॥" प्रा० ।

८। विद्युन्मालाष्टाक्षरा यथा—

"विद्युन्मालालीलान् भोगान्, मुक्त्वा मुक्तौ यत्नं कुर्य्यात् ।
ध्यानोत्पन्नं निःसामान्यं, सौख्यं भोक्तुं यद्याकाङ्क्षेत् ॥" छ० ।

९। रूपमाली नवाक्षरा, यथा—

"जं गज्जे विज्जू मेहं धारा, पप्फुल्ला णीवा सद्दे मोरा ।
वीअंता मंदा सीआ वाआ, कंपंता काआ कंता णाआ ॥" प्रा० ।

१०। मालतीमाला एकादशाक्षरा, यथा—

"ठामा ठामा हत्थी जूहा पेक्खीआ, णाई मेहा मेरू सिंगे देक्खीआ ।
वीरा हत्था अग्गे खग्गा वग्गंता, णाई विज्जू मेहा मज्झे णच्चंता ॥" प्रा० ।

११। विद्याधारो द्वादशाक्षरः, यथा—

"जासू कंठे वीसा दिट्ठा सीसे गंगा, णाआराआ किज्जे हारा गोरी अंगा,
गव्वे रामा मारुकामा लिज्जे कित्ती, सोऊ देऊ मोक्खा देऊ अह्मा भत्ती ॥"
प्रा० ।

१२। लीलाखेलः कामक्रीडो वा पञ्चदशाक्षरः, यथा—

" 'मा कान्ते पक्षस्यान्ते पर्य्याकाशे देशेऽस्वाप्सीः,
कान्तं वक्त्रं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत् ।
क्षुत्क्षामः प्राटंश्चेतयेतो राहुः क्रूरः प्रायात्,
तस्माद्ध्वान्ते हर्म्यस्यान्ते शय्यैकान्ते कर्त्तव्या ॥'
इति कण्ठाभरणः ।" ग० ।

१३। ब्रह्मरूपं षोड़शाक्षरं, यथा—

"उम्मत्ता जोहा उट्ठे कोहा अप्पा अप्पी जुज्झंता,
भिण्णा रंभा णाहे दंभा अप्पा अप्पी बुज्झंता ।

भक्ताका सता छिपे कण्ठा मत्था पिठ्ठे पचंता,
गं सग्गा मग्गा जाए अग्गा लुद्दा उद्दा ईरंता॥" प्रा०।

(ख) लघुत्तरवर्गः। पायात्ये Pyrrhic and Tribrăch.

१। एकाक्षरोदाहरणं—"कति तव।"

२। मधु द्व्यक्षरं, यथा—"हर हर। मम मल॥" प्रा०।

३। कमलस्त्र्यक्षरः, यथा—"भ्रमर विहर। कुसुममधुनि॥" प्रा०।

४। यमकं पञ्चाक्षरं, यथा—
"पवण वह, सरिर सह। मअण हण, तवइ मण॥" प्रा०।

५। दमनकं षडक्षरं, यथा—
"कमलवअणि, अमिअवअणि। तरुणि घरिणि, मिलइ सुपुणि॥" प्रा०।

६। तरलनयनं द्वादशाक्षरं, यथा—
"कमलवअण तिणअण हर, गिरिवरसअण तिसुलधर।
ससहरतिलअ घलअकर, वितरहि मझु अभिमत वर॥" प्रा०।

७। अचलधृतिर्गीत्यार्या वा षोड़शाक्षरा, यथा—
"तरणिदुहितृतटरुचिरतरवसति-रमरमुनिमुखजनविहितनुतिरिह।
मुररिपुरभिनवजलधररुचितनु-रचलधृतिरुदयति सततिहृदि खलु॥" ग०।

(ग) समानीवर्गः। पायात्यनाम Trochee.

"ग्लिति समानी।" पि०। सां (— ◡)।

१। सारो द्व्यक्षरः, यथा—"संभु एउ। सुक्क देउ॥" प्रा०।

२। धारि चतुरक्षरा, यथा—
"देउ देउ, सुभ्भ देउ। जासु सीस, चंद दीस॥" प्रा०।

२। समानी अन्त्यलघुविहीनसप्ताक्षरा, यथा—
"कुंजरा चलंतआ, पव्वआ पलंतआ।
कुम्मपिट्ठिकं पए, धूलि सूर झंपए॥" प्रा०।

४ । समानिका मल्लिका वाऽष्टाक्षरा, यथा—

"यस्य कृष्णपादपद्ममस्ति हृत्तड़ागसद्म ।
धीः समानिका परेण नोचिताव मत्सरेण ॥" ग० ।

५ । श्येनी अन्त्यलघुश्चेनैकादशाक्षरा, यथा—

"क्रूरदृष्टिरायताग्रनासिका, चञ्चला कठोरतीक्ष्णनादिनी ।
युद्धकाङ्क्षिणी सदामिषप्रिया, श्येनिकेव सा विगर्हिताङ्गना ॥" छ० ।

६ । चामरम्पूणकं वान्त्यलघुश्चेत्पञ्चदशाक्षरं, यथा—

"सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितम्,
पञ्चबाणबाणजालपूर्णहेमतूणकम् ।
राधिका वितर्क्य माधवाद्य मासि माधवे,
मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ॥" ग० ।

"कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण रक्ष माम्,
कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण पाहि माम् ।" इति चैतन्यः ।

"एहि एहि देहि देहि देवि रक्तदन्तिके,
भारताय भातराय कृष्णभक्तिमन्तिके ।" भारतचन्द्रः ।

७ । चञ्चला चित्रसंज्ञं वा षोड़शाक्षरं, यथा—

"विद्रुमाभ्रयाधरोष्ठशोभिवेणुवाद्यहृष्ट-वल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्ठकाङ्ग ।
त्वां सदैव वासुदेव मुण्डलभ्यपादसेव, वन्यपुष्पचित्रकेश संस्मरामि गोपवेश ॥"
ग० ।

८ । वृत्तं गण्डका वा विंशत्यक्षरा, यथा—

"जन्ममात्रदुःखकारि कर्म्म निर्म्मितं भवत्यनर्थहेतु,
तेन सर्व्वमात्मतुल्यमोचमाण उत्तमं सुखं लभस्व ।
विद्धि बुद्धिपूर्व्वकं ममोपदेशवाक्यमेतदादरेण,
वृत्तमेतदुत्तमं महाकुलप्रसूतजन्मनां हिताय ॥" छ० ।

८ । अशोकपुष्पमञ्जरीनामदण्डकोऽष्टाविंशत्यक्षरो तदधिकाक्षरो वा,
यथा—

"मूर्द्ध्नि चारुचम्पकस्रजा सलीलवेष्टनं लसन्नवङ्गचारुचन्द्रिका कचेषु,
कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गले च कान्तकेशरोपकॢप्तदाम ।
फुल्लनागकेशरादिपुष्परेणुरूषणं तनौ विचित्रमित्युपात्तवेश एष,
केशवः पुनातु नः सुपुष्पभूषितः समूर्त्तिमानिवागतो मधुर्विहर्त्तुमत्र ॥" ग० ।

(च) प्रमाणीवर्गः । पाश्चात्यनाम Ĭămbus.

"ल्गिति प्रमाणी ।" पि० । सां (⏑ —) ।

१ । मही द्व्यक्षरा, यथा—"सई रमा । रखो तुमा ॥" प्रा० ।

२ । नगानी चतुरक्षरा, यथा—

"सरस्सई, पसण्णिहो । कइत्तणा, फुरंतु मे ॥" प्रा० ।

३ । प्रमाणिका नगस्वरूपिणी चाष्टाक्षरा, यथा –

"णिसुंभ-सुंभ खंडिणी, गिरीस-गेह-मंडिणी ।" प्रा० ।

४ । पञ्चचामरस्य द्वादशाक्षरस्य वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।

५ । नराजं पञ्चचामरं वा षोड़शाक्षरं, यथा—

"सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते, लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ।
सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर-स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥"
ग० ।

६ । पञ्चचामरस्य सप्तदशाक्षरस्य वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।

७ । अनङ्गशेखराख्यदण्डकोऽष्टाविंशत्यक्षरस्तदधिकाक्षरो वा, यथा—

"उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाथ राधिके विजृम्भमाणगौरदीधितिः,
रतिस्वहस्तनिर्म्मितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्गशेखरः किमु ।
इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रसादलक्षणां गिरं समुद्गिरन् मुरारिरद्भुताम्,
प्रदोषकालसङ्गमोल्लसन्मना मनोज्ञकेलिकौतुकी करोतु नः कृतार्थताम् ॥"
ग० ।

(ङ) यगणवर्गः । मां (⏑——) ।

१ । यगी लाचरा, यथा—"भवाणी हसंती । दुरित्तं हरंती ॥" प्रा० ।

२ । यङ्गनारी सोमराजी वा षड्चरा, यथा—
"हरे सोमराजी-समा ते यशःश्रीः । जगन्मण्डलस्य च्छिनत्त्यन्धकारम् ॥"
ग० ।

३ । भुजङ्गप्रयातं द्वादशाचरम्, यथा—
"पुरः साधुवद्भाति मिथ्याविनीतः, परोचे करोत्यर्थनाशं हताशः ।
भुजङ्गप्रयातोपमं यस्य चित्तम्, त्यजेत्तादृशं दुश्चरित्रं कुमित्रम् ॥" छ० ।
तथा च महानिर्वाणतन्त्रे,
"त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं वरेण्यं, त्वमेकं जगत्कारणं विश्वरूपम् ।
त्वमेकं जगत्कर्तृ पातृ प्रहर्तृ, त्वमेकं परं निश्चलं निर्व्विकल्पम् ॥
भयानां भयं भीषणं भीषणानां, गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् ।
महोच्चैःपदानां नियन्तृ त्वमेकं, परेषां परं रक्षकं रक्षकाणाम् ॥
तदेकं स्मरामस्तदेकं जपामः, तदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः ।
तदेकं निधानं निरालम्बमीशं, भवाम्भोधिपोतं शरण्यं व्रजामः ॥"

४ । कन्दमन्त्यगुरुद्वयहीनं त्रयोदशाचरं, यथा—
"परे कंस जाणेहि हो एक्क बालाइ, हज देवईपुत्त तो वंस कालाइ ।
तहा गेण्हकंसो जणाणंदकंदेण, जहा हत्थि दिट्ठो सिआणारिविंदेण ॥"
प्रा० ।

५ । क्रौञ्चचक्रमष्टादशाचरं, यथा—
"जहीं भूत वेताल णच्चंत गावंत खाए कबंधा,
सिवा फेर फेक्कार हक्कावलंता फुले कण्णरंधा ।
कआ टुट्ट फुट्टेइ मत्था कबंधा णचंता हसंता,
तहाँ वीर हम्मीर संगाम मज्झे तुलंता तुलंता ॥" प्रा० ।

६ । सिंहविक्रीड़-नामकस्य दण्डकस्य सप्तविंशत्यचरस्य तदधिकाचरस्य वा वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।

(च) रगणवर्गः । सां (— ⏑ —) ।

१ । प्रिया मृगी वा त्र्यचरा, यथा—

"संकरो, संकरो । पाउणो, पाउणो ॥" प्रा० ।

२ । दियोधा षड्चरा, यथा—

"कंससंहारिणा, पक्खिसंचारिणा । देवईडिंवथा, देउमे णिब्भथा ॥" प्रा० ।

३ । महालक्ष्मीर्नवाचरा, यथा—

"मुंडमाला गले कंठिआ, णाअराआ भुआ संठिआ ।
वग्घच्छाला किआवासणा, चंडिआ पाउ सिंहासणा ॥" प्रा० ।

४ । स्रग्विणी लक्ष्मीधरा वा द्वादशाचरा, यथा—

"यो रणे युध्यते निर्भरं निर्भयस्त्यागिता यस्य सर्वस्वदानावधिः,
तं नरं वीक्ष्य लक्ष्मीर्यशः स्रग्विणी, नूनमभ्येति सत्कीर्त्तिशुक्लांशुका ॥"छ० ।

तथा च भागवते ४।७।४४,

"स प्रसीद त्वमस्माकमाकाङ्क्षतां, दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणाम् ।
कीर्त्यमाने नृभिर्नाम्नि यज्ञेश ते, यज्ञविघ्नाः क्षयं यान्ति तस्मै नमः ॥"

५ । मत्तमातङ्गलीलाकरो नाम दण्डकः सप्तविंशत्यचरस्तदधिकाचरो वा, यथा—

"हेमगौरे वसानोऽंशुके शक्रनीलासिते वर्ष्मणि स्पष्टदिव्यानुलेपाङ्कितः,
तारहारांशुवक्षो नभश्चित्रमालाञ्चितो भव्यभूपोऽन्त्यनाङ्गः समं सीरिणा ।
पञ्चनाभाम्बरेणेन्दुकुन्दाभदेहेन लीलापरीहासहासोर्मिकौतूहलैः,
कंसरङ्गाद्रिगः पातु नयकपाणिर्गतिक्रीडया मत्तमातङ्गलीलाकरः ॥" ग० ।

(छ) तगणवर्गः । सां (— — ⏑) ।

१ । पद्मालस्त्यचरो, यथा—

"सो देउ, सुक्खाइँ । संहारि, दुक्खाइँ ॥" प्रा० ।

२ । हारीतोऽन्त्यलघुहीनः षडचरो, यथा—

"जा भत्तिजुत्ता, धम्मेक्कचित्ता । सा होइ णारी, धण्णा पिआरी ॥" प्रा० ।

३ । मन्थानः षड़क्षरो, यथा—

"राआ जँहा सुद्ध, पंडित्तओ मुद्ध ।
कित्ती करे थप्प, सोराज उप्पेक्ख ॥" प्रा० ।

४ । विद्युन्मालान्त्यलघुविहीनैकादशाक्षरा, यथा—

"नासायधापतपाप्राविनोदी," रामकृष्णविलोमकाव्ये ।

५ । सारङ्गी द्वादशाक्षरी, यथा—

"रे गोड़ थक्कंतु ते हत्थिजूथाइं, पक्खहि वज्जंतु पाइक्कजूथाइं ।
कासीसराआ सरासारअग्गेण, को हत्थि को पत्ति को वीरवग्गेण ॥" प्रा० ।

६ । कामबाणाभिधदण्डकस्यान्त्यलघुहीनस्य जगत्रिंशदक्षरस्य लक्षणमेव दृश्यते, दर्शितञ्च तत् १०४ पृष्ठे ।

(ज) सगणवर्गः । सां (⏑ ⏑ —) । पाश्चात्त्यनाम Ănapĕst.

१ । रमणस्त्र्यक्षरी, यथा—

"ससिया, रमणी । पइणा, तरुणी ॥" प्रा० ।

२ । डौनं षड़क्षरं, यथा—

"पिअभत्ति पिआ, गुणमन्त सुआ । धणजुत्त घरा, बहु-सुक्खकरा ॥" प्रा० ।

३ । तोटकं द्वादशाक्षरं, यथा—

"त्यज तोटकमर्थनियोगकरं, प्रमदाधिकृतं व्यसनोपहतम् ।
उपधाभिरशुद्धमतिं सचिवं, नरनायकभीरुकमायुधिकम् ॥" छ० ।

तथा च रघुवंशे ८।५१,

"स तथेति विनेतुरुदारमतेः, प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने, प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥"

४ । भ्रमरावली नलिनी वा पञ्चदशाक्षरा, यथा—

"तुअ देव दुरित्त-गणा-हरणा चरणा, जइ पावउ चंदकला-भरणा सरणा ।
परिपूजउँ तेज्जिअ लोभमणा भमणा, सुइ पेक्खिउ लोकविणासमणा समणा ॥"
प्रा० ।

५। दुर्म्मिलं चतुर्विंशत्यचरं, यथा—

"पहु दिज्जिअ रज्ज-टोप्पर मत्थअ कंकण वाहु किरीट सिरे.
पहि कण्णहि कुंडल नू रहमंडल ठाविअ हार फुरंत उरे।
पइ अंगुलि मुद्दहि-हीरहि सुंदरिकंचणरज्जु सुमज्झतणू,
तसु तूणउ सुंदर किज्जअ मंदर तावह वाणह सेसघणू॥" प्रा०।

६। कुसुमस्तवकाख्यो दण्डकः सप्तविंशत्यचरस्तदधिकाचरो वा, यथा—

"विरराज यदीयकरः कनकद्युतिवन्धुरवामदृशः कुचकुड्मलगो,
भ्रमरप्रकरेण यथावृतमूर्त्तिरशोकलताविलसत्कुसुमस्तवकः।
स नवीनतमालदलप्रतिमच्छवि विभ्रदतीव विलोचनहारि वपुः,
चपलारुचिरांशुकवल्लिधरो हरिरस्तु मदीयहृदम्बुजमध्यगतः॥" ग०।

(झ) जगणवर्गः। मो (⏑ — ⏑)। पाश्चात्त्यनाम Ămphibrăch.

१। मृगेन्द्रस्त्र्यचरो, यथा—"दुरंत, वसंत। सुकंत, दिगंत॥" प्रा०।

२। मालती षड़चरा, यथा—

"करा पसरंत, बहुगुणमंत। पफुल्लिअ कुंद, उगू रहि चंद॥" प्रा०।

३। मौक्तिकदाम द्वादशाचरं, यथा—

"कआ भअ दुव्वर तेज्जि गरास, खणो खण जाणिअ दोह णिसास।
कुहुरव ताव दुरंत वसंत, कि णिह्अ काम कि णिहअ कंत॥" प्रा०।

(ञ) भगणवर्गः। मो (— ⏑ ⏑)। पाश्चात्त्यनाम Dăctyl.

१। मन्दरस्त्र्यचरो, यथा—"सो हर, तोहर। संकट संहर॥" प्रा०।

२। मोदकं द्वादशाचरं, यथा—

"गज्जउ मेह कि अंबर सामर, फुल्लउ णीव कि भम्मउ भामर।
एकल जीअ पराहिण अम्मह, कीलउ पाउस कीलउ मम्मह॥" प्रा०।

३। मदिरान्त्यगुरुयहीना द्वाविंशत्यचरा, यथा—

"माधवमासि विकस्वरकेसरपुष्पलसन्मदिरामुदितैः,
भृङ्गकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि कलानिलयम्।

कुञ्जगृहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरसम्,
तं भज माधविकामृदुनर्त्तनयामुनयातकलोपगमा ॥" ग० ।

४ । किरीटं चतुर्विंशत्यक्षरं, यथा—
"वप्पच उक्कि सिरे जिणि लिज्जिअ तेज्जिअ रज्ज वणंत चले विण
सोअर सुंदरि सगाहि लज्जिअ एक्कन्नि मारु विराध-कवंधअ ।
संगक मारुद मिल्लअ वालि वहिल्लिअ रज्ज सुगीवह दिज्जअ,
वद्ध समुद्द विधासिय रावण सो तुम राहव दिज्जउ णिब्भअ ॥" प्रा० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ मिश्रवर्गः ।

१ । मिश्रवर्गं एतैरेव दशभिर्वर्गैः । एतेषां दशसंख्यकवर्गाणां मध्ये यैः कैश्चिदपि अन्योन्ययोगैः सममात्रकादेशेन वा बहूनि छन्दांस्युत्पद्यन्ते ।

अथ कोऽयं सममात्रकादेश इत्यपेक्षायां—गुरोरेकस्य स्थाने लघुद्वयस्य, लघुद्वयस्य स्थाने गुरोरेकस्य वा, एकचतुष्कलगणस्य स्थानेऽपरचतुष्कलगणस्य च सन्निवेशः सममात्रकादेशः । तथैव पञ्चकलगणस्येति ।

२ । अन्योन्य-योगोदाहरणम् । नाराचकमष्टादशाक्षरं—षड्लघ्वक्षरदमनकेन सह चतूरेफसम्बिधिना योगात् निष्पन्नम्, यथा रघुवंशे, १२।१०४।

द्विलाः र र र र

"रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां,
प्रियसुहृदि विभीषणे सङ्गमय्य श्रियं वैरिणः ।
रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा,
भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥"

व्रकादेशोदाहरणम् । भागवते दशमस्कन्धे पञ्चत्रिंशे-

कृतवामकपोलो, वल्गितभ्रुरधरार्पित-वेणुम् ।
लिभिराश्चितमार्गं, गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥
वनिताः सह सिद्धै-र्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः ।
ण-समर्पित-चित्ताः, कश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ३ ॥
मबलाः शृणुतेदं, हारहास उरसि स्थिरविद्युत् ।
ःयमार्त्तजनानां, नर्म्मदो यर्हि कूजितवेणुः ॥ ४ ॥ क
जहृपा मृगगावो, वेणुवाद्यहृतचेतस आरात् ।
दवला हृतकर्णा, निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥ ५ ॥
वकधातुपलाशै-र्बद्धमल्लपरिवर्हविडम्बः ।
सबल आलि स गोपै-र्गाः समाह्वयति यत्र मुकुन्दः ॥ ६ ॥
नगतयः सरितो वै, तत्पदाम्बुजरजोऽनिलनीतम् ।
र्वयमिवाबहुपुण्याः, प्रेमवेपितभुजाः स्तिमितापः ॥ ७ ॥
ख अनुचरैः समनुवर्णितवीर्य्य, आदिपूरुष इवाचलभूतिः ।
ख वनचरो गिरितटेषु चरन्ती-र्वेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ॥ ८ ॥
ख वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं, व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाढ्याः ।
ख प्रणतभारविटपा मधुधाराः, प्रेमहृष्टतनवो ववृषुः स्म ॥ ९ ॥
दर्शनीयतिलको वनमाला-दिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः ।
ख अलिकुलैरलघु गीतमभीष्टम्, आद्रियन् यर्हि सन्धितवेणुः ॥ १० ॥ क
सरसि सारसहंसविहङ्गा-श्चारुगीतहृतचेतस एत्य ।
हरिमुपासत ते यतचित्ता, हन्त मीलितदृशो धृतमौनाः ॥ ११ ॥
ख सहबलः स्रगवतंसविलासः, सानुषु क्षितिभृतो व्रजदेव्यः ।
क हर्षयन् यर्हि वेणुरवेण, जातहर्ष उपरम्भति विश्वम् ॥ १२ ॥
ख महदतिक्रमणशङ्कितचेता, मन्दमन्दमनु गर्ज्जति मेघः ।
ग सुहृदमभ्यवर्षत् सुमनोभि-श्छायया च विदधत्प्रतपत्रम् ॥ १३ ॥

ख विविधगोपचरणेषु विदग्धो, वेणुवाद्य उरुधा निजशिक्षा ।
तव सुतः सति यदाधरबिम्बे, दत्तवेणुरनयत् स्वरजातीः ॥ १४ ॥
ख सवनशस्तदुपधार्य्य सुरेशाः, शक्रशर्व्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।
कवय आनतकन्धरचित्ताः, कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥ १५ ॥
निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्र-नीरजाङ्कुशविचित्रललामैः ।
व्रजभुवः शमयन् खुरतोदं, वर्ष्मधुर्य्यगतिरीडितवेणुः ॥ १६ ॥
व्रजति तेन वयं सविलास-वीक्षणार्पितमनोभववेगाः ।
कुजगतिं गमिता न विदामः, कश्मलेन कवरं वसनं वा ॥ १७ ॥
मणिधरः क्वचिदागणयन् गा, मालया दयितगन्धतुलस्याः ।
प्रणयिनोऽनुचरस्य कदांसे, प्रक्षिपन् भुजमगायत यत्र ॥ १८ ॥
ख क्वणितवेणुरववञ्चितचित्ताः, कृष्णमन्वसत कृष्णगृहिण्यः ।
ख गुणगणार्णमनुगत्य हरिण्यो, गोपिका इव विमुक्तगृहाशाः ॥ १९ ॥
कुन्ददामकृतकौतुकवेषो, गोपगोधनवृतो यमुनायाम् ।
नन्दसूनुरनघे तव वत्सो, नर्म्मदः प्रणयिनां विजहार ॥ २० ॥
मन्दवायुरुपवात्यनुकूलं, मानयन् मलयजस्पर्शेन । क
वन्दिनस्तमुपदेवगणा ये, वाद्यगीतबलिभिः परिवव्रुः ॥ २१ ॥
वत्सलो व्रजगवां यदगध्रो, वन्द्यमानचरणः पथि वृद्धैः ।
कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनान्ते, गीतवेणुरनुगैरीड़ितकीर्त्तिः ॥ २२ ॥
उत्सवं श्रमरुचापि दृशीना-मुन्नयन् खुररजश्छुरितस्रक् ।
दित्सयैति सुहृदाशिष एष, देवकीजठरभूरुडुराजः ॥ २३ ॥
मदविघूर्णितलोचन ईषत्, मानदः स्वसुहृदां वनमाली ।
ख बदरपाण्डुवदनो मृदुगण्डं, मण्डयन् कनककुण्डललक्ष्म्या ॥ २४ ॥
ख यदुपतिर्द्विरदराजविहारो, यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।
ख मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं, मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥ २५ ॥"

एषां चतुर्विंशति-श्लोकानां २, ३, ५, ६, २०, २२, २३ इति सप्त श्लोका एव विशुद्धाः स्वागतालक्षणाः । तल्लक्षणमग्रे द्रष्टव्यम् । शेषेषु सप्तदश-

श्लोकेषु क्वचिद्दिलघुस्थाने गुरोरेकस्यादेशेन (४, २१) दशाक्षरपादो (क) जायते, क्वचिद्गुरुस्थाने लघ्वोरादेशेन (७, ८, ९, १३, १४, १५, १९, २४, २५) द्वादशाक्षरपादश्च (ख), क्वचिदेकादशाक्षरपादेऽपि (१३) लघुगुरु-क्रम-विपर्य्यासो (ग) दृश्यते। क्वचिदेकस्मिन् पादे द्वादशाक्षराण्यन्यस्मिन् पादे दशाक्षराणि च वर्त्तन्ते (१०, १२)।

४। मिश्र-वर्गीयाणां कतिपय-सुप्रसिद्धानि छन्दांसि अत्रोदाह्रियन्ते।

दोधकमेकादशाक्षरश्चतुर्भकारमोटकस्य अन्त्यलघुद्वयस्थाने एकगुरोरादेशेन, यथा,—

"या न ययौ प्रियमन्यवधूभ्यः, सा रतरागमभायतमानम्।
तेन सहेह बिभर्त्ति रहः स्त्री, सारतरागमनायत मानम्॥" माघे, ४।४५।

"इत्थमसुं विलपन्तमसुच-दीनदयालुतयावनिपालः।
रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थं, गच्छ यथेच्छमथेत्यभिधाय॥" नैषधे, १।४१।

५। स्वागतैकादशाक्षरा, दोधकस्य तृतीयचतुर्थयोर्वर्णयोरन्योन्य-विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

"शुभ्रपूरणभवः पटुशब्दं-कश्चचार निनदोऽभसि तस्याः।
तत्र स द्विरदबृंहितशङ्की शब्दपातिनमिषुं विससर्ज॥" ९।७३।

६। रथोद्धता चैकादशाक्षरा, स्वागताया नवमदशमयोर्वर्णयोरन्योन्य-विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

"तौ पितुर्नयनजेन वारिणा, किञ्चिदुक्षित-शिखण्डकावुभौ।
धन्विनौ तमृषिमन्वगच्छतां, पौरदृष्टिकृत-मार्गतोरणौ॥" ११।५।

७। द्रुतविलम्बितं द्वादशाक्षरं, मोटकस्याद्यान्त्ययोर्वर्णयोरन्योन्य-विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

"न कृपणा प्रभवत्यपि वासवे, न वितथा परिहासकथास्वपि।
न च सपत्नजनेष्वपि तेन वा-गपरुषा परुषाक्षरमीरिता॥" ९।५।

८। इन्द्रवज्रैकादशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता ततजयुता, यथा शकु०,

"अर्थो हि कन्या परकीय एव, तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकामं, प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥" चतुर्थेऽङ्के ।

९। उपेन्द्रवज्रा चैकादशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता जतजयुता, यथा कुमारसम्भवे ७।१।

"अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ, तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
समेतबन्धुर्हिमवान्सुतायाः, विवाहदीक्षा-विधिमन्वतिष्ठत् ॥"

तथा च जयदेवस्य गीतगोविन्दे, ४स० २०।

"स्मरातुरां दैवतवैद्यहृद्य, त्वदङ्ग-सङ्गामृत-मात्र-साध्याम् ।
विमुक्त बाधां कुरुषे न राधा मुपेन्द्रवज्रादपि दारुणोऽसि ॥"

१०। "अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ, पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।" तासां नामानि पृथग्लक्षणानि च पूर्व्वमुक्तानि, ७० पृष्ठे। तत्रस्थ संख्यानुक्रमेण अत्रस्थोदाहरणानि च बोद्धव्यानि, यथा कुमारसम्भवे प्रथमसर्गे,

(१) "स मानसीं मेरुसखः पितॄणां, कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
मेनां मुनीनामपि माननीयाम्, आत्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥

(२) यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागा-न्दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।
उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां, तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥

(३) कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं, विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।
यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः, सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ९ ॥

(४) उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागा-न्मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ता, भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥

(५) पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं, यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम् ।
विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तै-र्मुक्ताफलैः केशरिणां किराताः ॥ ६ ॥

(६) सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी, गतेषु लीलाञ्चित-विभ्रमेषु ।
व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धै-रादित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि ॥ ३४ ॥

(७) तया दुहित्रा सुतरां सवित्री, स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-दुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

(८) यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं, मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च, पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥ २ ॥

(९) दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु, लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने, ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥ १२ ॥

(१०) अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा, हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्व्वापरौ तोयनिधी वगाह्य, स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥

(११) अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य, हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते, निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ ३ ॥

(१२) यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां, सम्पादयित्रीं शिखरैर्बिभर्त्ति ।
बलाहकच्छेदविभक्त-रागा-मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

(१३) प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तवातं, शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां, सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥

(१४) यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां, यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वार-विलम्बिबिम्बा-स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥
पर्य्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः, स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापु-र्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥" ३।३९ ॥

११ । शालिनी चैकादशाक्षरा, मकारद्वयान्ता पञ्चगुर्व्वाद्या, यथा रघुवंशे, ९।६४।

"निर्घातोग्रैः कुञ्जलीनान् जिघांसु-र्ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान् ।
नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभू-द्वीर्य्योदये राजशब्दे मृगेषु ॥"

१२ । वंशस्था द्वादशाक्षरा, रेफान्ता जतजयुता, यथा रघुवंशे,
"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा, यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी, ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥"३।२३॥

तथा च वररुचेः नीतिरत्ने १४,

"वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं, द्रुमालयः पत्रफलाम्बुभोजनम्।
तृणानि शय्या वसनञ्च वल्कलम्, न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम्॥"

१३। इन्द्रवंशा च द्वादशाक्षरा, रेफान्ता ततजयुता, यथा माघे १५।८५।

"सम्प्रत्युपेयाः कुशली पुनर्युधः, सस्नेहमाशीरिति भर्तृरीरिता।
सद्यः प्रसन्ना ह्रितयेन नेत्रयोः, प्रत्याचचक्षे गणता भटस्त्रियाः॥"

१४। प्रमिताक्षरा च द्वादशाक्षरा, तोटकस्य पञ्चम-षष्ठयोर्वर्णयोरन्योन्यविनिमयेन, यथा शिशुपालवधे, ९।६।

"प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ, विफलत्वमेति बहुसाधनता।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि॥"

१५। सर्व्वेषु मात्रासमकेषु तोटकस्य केषाञ्चिद्वर्णानां सममात्रकादेश उपलभ्यते। यथा गीतगोविन्दे,

१ १ २ २ २ १ २
"स्तनविनिहितमपि हारमुदारम्। सा मनुते कृशतनुरिव भारम्॥
१ १ १ २ २ १ १ २
सरसमसृणमपि मलयजपङ्कम्। पश्यति विषमिव वपुषि सशङ्कम्॥
१ १ १ २ १ १ १ २
श्वसितपवनमनुपमपरिणाहम्। मदनदहनमिव वहति सदाहम्॥
१ १ १ २ १ १ १ २
दिशि दिशि किरति सजलकणजालम्। नयननलिनमिव विगलितनालम्॥ ४।१०।
पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्। तदधरमधुरमधूनि पिबन्तम्॥
त्वदभिसरणरभसेन वलन्ती। पतति पदानि कियन्ति चलन्ती॥
विहितविशदबिसकिसलयवलया। जीवति परमिह तव रतिकलया॥
मुहुरवलोकितमण्डनलीला। मधुरिपुरहमिति भावनशीला॥
त्वरितमुपैति न कथमभिसारम्। हरिरिति वदति सखीमनुवारम्॥
श्लिष्यति चुम्बति जलधरकल्पम्। हरिरुपगत इति तिमिरमनल्पम्॥
भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा। विलपति रोदिति वासकसज्जा॥
श्रीजयदेवकवेरिदमुदितम्। रसिकजनं तनुतामतिमुदितम्॥ ६।१०।
स्मरसमरोचितविरचितवेशा। गलितकुसुमदरविलुलितकेशा॥
हरिपरिरम्भणवलितविकारा। कुचकलशोपरितरलितहारा॥

विचलदलककलिताननचन्द्रा । तदधरपानरभसकृततन्द्रा ॥
चञ्चलकुण्डलदलितकपोला । मुखरितरसनजघनगतिलोला ॥
दयितविलोकितलज्जितहसिता । बहुविधकूजितरतिरसरसिता ॥
विपुलपुलकपृथुवेपथुभङ्गा । श्वसितनिमीलितविकसदनङ्गा ॥
श्रमजलकणभरसुभगशरीरा । परिपतितोरसि रतिरणधीरा ॥
श्रीजयदेवभणितहरिरमितम् । कलिकलुषं जनयतु परिशमितम् ॥ ७५० ।
हरिरभिसरति वहति मधुपवने । किमपरमधिकसुखं सखि भवने ॥
तालफलादपि गुरुमतिसरसम् । किं विफलीकुरुषे कुचकलशम् ॥
कति न कथितमिदमनुपदमचिरम् । मा परिहर हरिमतिशयरुचिरम् ॥
किमिति विषीदसि रोदिषि विकला । विहसति युवतिसभा तव सकला ॥" ९५० ।

अत्र (१) इति चिह्नेन गुरोरेकस्य स्थाने लघुद्वयस्य, (२) लघुद्वयस्य स्थाने गुरोरेकस्य, (३) गणस्य स्थानेऽपरचतुष्कलगणस्य चादेशो ज्ञायते ।

१६ । जलोद्धतगतिर्द्वादशाक्षरा, द्विरावृत्त-जगणसगणा, यथा माघे—

ज स ज स

"समीरशिशिरः शिरःसु वसतां, सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ।
बिभर्त्ति जनयन्नयं मुदमपामपायधवलाबलाहकततीः ॥" ४।५४।

१७ । पृथ्वी सप्तदशाक्षरा, जलोद्धतगती अन्त्यगुरुहीनयकारद्वययुता, यथा भर्त्तृहरेर्नीतिशतके, २ ।

"लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्,
पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
कदाचिदपि पर्यटन् शशविषाणमासादये-
न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥"

१८ । प्रहर्षिणी त्रयोदशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता त्रिगुरु-चतुर्लघु-गुरुलघु-गुरुलघुयुता, यथा रघुवंशे, १२।७८।

"क्रोशार्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा, काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः, साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥"

१९ । रुचिरा त्रयोदशाक्षरा, प्रमाणीवर्गीय द्वादशाक्षर पञ्चचामराख्य-वृत्तस्य गुरुषष्ठाक्षरस्थाने लघुद्वयस्यादेशेन, यथाभिज्ञानशकुन्तलसमाप्तौ ।

"प्रवर्त्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः, सरस्वती श्रुतमहतां महीय्यताम् ।
ममापि च क्षपयतु नीललोहितः, पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥"

२० । कनकप्रभा मञ्जुभाषिणी वा त्रयोदशाक्षरा, रुचिराया द्वितीयाक्षरस्य तृतीयेन, चतुर्थस्य पञ्चमेन च विनिमयात्, यथा रघुवंशे, ८।६८।

"इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः, सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।
परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया, मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥"

२१ । मत्तमयूरश्च त्रयोदशाक्षरं, पञ्चगुरु-सम्मोहरूपया द्विराहत-लघुद्वयगुरुद्वय इत्यष्टाक्षराणां योगेनोपलभ्यते । एभिरष्टाक्षरैरपि पिङ्गलाचार्य्योऽन्यतमं वितानाख्यं वृत्तमुदाहरत् । यथा—

"हृदयं यस्य विशालं, गगनाभोगसमानम् ।
लभतेऽसौ मणिचित्रं, नृपतिर्मूर्द्ध्नि वितानम् ॥" छ० ।

मत्तमयूरोदाहरणं रघुवंशे, ८।७५ ।

"हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्ण-स्तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं, तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥"

२२ । वसन्ततिलका चतुर्दशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता तकार-भकार-जकार-द्वययुता, यथा रघुवंशे, ५।६६।

"रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां, धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।
तामेकतस्तव बिभर्त्ति गुरुर्विनिद्र-स्तस्या भवानपरधुर्य्यपदावलम्बी ॥"

२३ । मालिनी पञ्चदशाक्षरा, यकारद्वयान्ता षड्लघु-त्रिगुरुयुता, यथा रघुवंशे, ६।८५।

"शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं, जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः, श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥"

२४ । मन्दाक्रान्ता सप्तदशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता चतुर्गुरु-पञ्चलघु-तकार-द्वययुता, यथा वररुचेर्नीतिरत्ने, १५ ।

"माध्वीस्त्रीणां दयितविरहे मानिनां मानभङ्गे,
सल्लोकानामपि जनरवे निग्रहे पण्डितानाम् ।
अन्योद्रेके कुटिलमनसां निर्गुणानां विदेशे,
भृत्याभावे भवति मरणं हन्त सम्भावितानाम् ॥"

२५ । शिखरिणी च सप्तदशाक्षरा, लघ्वाद्या पञ्चगुरु-पञ्चलघु-तकार-सकारयुता, यथा उत्तरचरिते, प्रथमेऽङ्के ।

"अपेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छद्मविधिना,
तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि ।
जनस्थाने शून्ये विकलकरणैरार्यचरितै-
रपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥"

२६ । हरिणी च सप्तदशाक्षरा, गुर्वन्ता पञ्चलघु-पञ्चगुरु-सकारद्वय-युता, यथा रघुवंशे, ३।७० ।

"अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे,
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये,
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥"

२७ । शार्दूलविक्रीडितमेकोनविंशत्यक्षरं, मसजसतकारद्वययुतं गुर्वन्तञ्च, यथा भर्तृहरेर्नीतिशतके, ४७ ।

"एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये,
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय विघ्नन्ति ये,
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥"

२८ । स्रग्धरैकविंशत्यक्षरा गुरुचतुष्टय-यकार-पञ्चलघु-यकारत्रययुता, यथाभिज्ञानशकुन्तलप्रारम्भे ।

"या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री,
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः,
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥"

२९ । चण्डवृष्टिप्रपातो नाम दण्डकः सप्तविंशत्यक्षरः, षड्लघवश्च सप्तरेफाश्च, यथा—

"इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजां मुनीनां मनोहारिणी,
त्रिदशविजयिवीर्यदृप्यद्दशग्रीवलक्ष्मीविरामेण रामेण संसेविते ।
जनकयजनभूमिसम्भूतसीमन्तिनीसीमसीतापदस्पर्शपूताश्रमे,
भुवननमितपादपद्माभिधानाम्बिकातीर्थयात्रागतानेकसिद्धाकुले ॥" वृ० ।

३० । प्रचितो नाम दण्डको, रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वर्द्धितो, यथा—

"प्रथमकथितदण्डकश्चण्डवृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः पिङ्गलाचार्यनाम्नो मतः,
प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैकरेफाभिवृद्ध्या यथेष्टं भवेत् ।
स्वरुचिरचितसंज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काव्यमन्योऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः,
भवति यदि समानसङ्ख्याक्षरैरेव पादव्यवस्था ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥"

वृ० ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथार्द्धसमवृत्तम् ।

१ । छन्दोऽर्थपरपक्षे द्वे वैतालीयान्तर्गते । तयोरप्यन्ते लगौ वर्जिते । शेषाः षण्मात्रा अयुक्पादे छन्दसां मकाररगणयुगैरपरपक्षाश्च मकाराभ्यामेव, युक्पादेऽष्टमात्राः छन्दसां मकारभकाराभ्यामपरपक्षाश्च चतुर्लघुभकारैर्वा, परिपूर्यन्ते ।

२। सर्व्वेष्वेव वैतालीयेषु एतयोः शेषाणां वर्णानां केषाञ्चिदपि सम-मात्रकादेश उपलभ्यते। उदाहरणैस्तत् स्फुटीक्रियते, यथा सुन्दर्य्याः,

"अथ मोहपरायणा सती, विवशा कामवधूर्व्विबोधिता।
विधिना प्रतिपादयिष्यता, नववैधव्यमसह्यवेदनम्॥" कु० स०, ४।१।
"क वयं क परोक्षमन्मथो, मृगशावैः सममेधितो जनः।
परिहासविजल्पितं सखे, परमार्थेन न गृह्यतां वचः॥" शकु०, २य।
"कुसुमैरुपशोभितां सितैर्घनमुक्तास्फुलवप्रकाशितैः।
मधुनः समवेक्ष्य कालतां, भ्रमरश्चुम्बति यूथिकालताम्॥"
घटकर्परः, १८।

अपरवक्त्रस्य, रामायणे अयोध्याकाण्डे,

"भृशमसुखममर्षिता यदा, बहु विललाप समीक्ष्य राघवम्।
व्यसनमुपनिशाम्य सा महत्, सुतमिव बद्धमवेक्ष्य किन्नरी॥" २०।५५।
"मुरजपणवमेघघोषवद्-दशरथवेश्म बभूव यत्पुरा।
विलपितपरिदेवनाकुलं, व्यसनगतं तदभूत् सुदुःखितम्॥" ३८।४१।
"अनुमतगमना शकुन्तला, तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः।
परभृतविरुतं कलं यथा, प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम्॥" शकु० ४र्थ।

वैतालीयस्य,

"क्षुत्क्षीणशरीरसञ्चया, व्यक्तीभूतशिरास्थिपञ्जराः।
कौलैः पक्षैस्तावरयो, वैतालीयतनुं वितन्वते॥" इ०।

३। पुष्पिताग्रा-मालभारिणी-भद्रविराड्वैश्वदेवीपच्छन्दसकान्तर्गताः। पुष्पिताग्राऽपरवक्त्रस्यान्ते, मालभारिणी तु सुन्दर्य्यन्ते, गुरुयुता। मालभारिण्या आद्यलघुद्वयस्थाने गुरोरेकस्यादेशाद्भद्रविराडुत्पद्यते। उदाहरणैस्तत्परि-स्फुटीक्रियते, यथा पुष्पिताग्रायाः भागवते, १।८।४२।

"तमिममहमजं शरीरभाजां, हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानाम्।
प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं, समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः॥"

"तुरगखुरहतस्तथाहि रेणुर्विटपविषक्तजलार्द्रवल्कलेषु ।
पतति परिणतारुणप्रकाशः, शलभसमूह इवाश्रमद्रुमेषु ॥" शकु० १अं ।
"कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः, प्रियतमया परिवर्द्धितो य आसीत् ।
स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः, स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥" उ०च० ।

मालभारिण्याः,

"अपरिक्षतकोमलस्य यावत्, कुसुमस्येव नवस्य षट्पदेन ।
अधरस्य पिपासता मया ते, सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥" शकु० ३अं ।
"सतडिज्जलदार्पितं नगेषु, स्वनदम्भोधरभीतपन्नगेषु ।
परिधीररवं जलं दरीषु, प्रपतत्यद्भुतरूपसुन्दरीषु ॥" घटकर्परः, ४ ।
"व्यपवर्त्तत एष बालवीरः, स्तननान्निर्मथनात्त्वयोपहृतः ।
स्तनयित्नुरवादिभावलीनामवमर्द्दादिव दृप्तसिंहशावः ॥" उ० च० ।

भद्रविराज उदाहरण ५१ पृष्ठे दर्शितम् ।

४ । सर्व्वत्रैवौपच्छन्दसके एतेषां शेषवर्णानां केषाञ्चिदपि समभावव्यादेश उपलभ्यते । यथा घटकर्परकृतयमककाव्ये, १८ ।

"तरुवर विनताऽस्मि ते सदाहं, हृदयं मे प्रकरोषि किं सदाहम् ।
तव कुसुमनिरीक्षणे यदेहं विसृजेयं सहसैव नोपदेहम् ।"

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ विषमवृत्तम् ।

३ । परन्तु पैङ्गलप्राकृतग्रन्थगतानां कतिपयमात्राच्छन्दसां नामानि लक्षणानि वा श्रुतपथे न दृश्यन्ते, यथा गाहिणी, सौहिणी, उक्कच्छा, रोला, गंधा इत्यादय । प्राकृते उदाहरणमात्रमपि वेदगङ्गादासेन छन्दोमञ्जर्याख्यग्रन्थे दोहा दोहडिका नाम्नाऽवलम्बिता, अत्र ग्रन्थे च २० पृष्ठे दर्शिता । पज्झटिका नारायणभट्टेन वृत्तरत्नाकरटीकाग्रन्थे पज्झटिका-नाम्ना स्वरूपेणैव गृहीता, गङ्गादासेन तु शार्ङ्गधरोद्धृत-प्रणीतानुमतं लक्षणं कृतम् । एषो रूपे च प्रथमेऽष्टमे चतुर्थेऽध्याये दर्शिते । अन्याश्च बहुतिथमात्राच्छन्दोभेदाः पैङ्गलप्राकृतग्रन्थे सोदाहरणलक्षणा दृश्यन्ते, परन्तु केनचिदपि संस्कृतच्छान्दसिकेन नावलम्बिता, अत्र ग्रन्थे च ग्रन्थविस्तरभयान्नोद्धृता. ।

४ । गायत्र्यादित्रिष्टुप्पर्यन्तानि यान्यार्षच्छन्दांसि वैदिकेभ्यो लौकिके गृहीतानि, तान्यपि विषम-वृत्तानि १६ पृष्ठे दर्शितानि ।

५ । सकलान्यपि वैदिकच्छन्दांसि विषमवृत्तानुरूपाणि । अत्र तानि सङ्क्षेपतश्च प्रदर्शितानि । पाद-व्यवस्थादि सविस्तरविवरणं पैङ्गलसूत्रग्रन्थस्य हलायुधकृतटीकायां तृतीयाध्याये, अग्निपुराणे ३३८, ३३९ अध्याययोः, सत्यव्रतसामश्रमिकृतायां छन्दःशास्त्र-टीकाभूमिकायाञ्च द्रष्टव्यम् ।

अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि
१	दैवी गायत्री
२	„ उष्णिक्
३	„ अनुष्टुप्
४	„ बृहती
५	„ पङ्क्तिः
६	„ त्रिष्टुप् याजुषी गायत्री च
७	याजुषी उष्णिक् दैवी जगती च
८	प्राजापत्या गायत्री याजुष्यनुष्टुप् च
९	याजुषी बृहती आसुरी जगती च

अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि
१०	आसुरी त्रिष्टुप् अल्पशः पङ्क्तिः याजुषी पङ्क्तिश्च
११	„ त्रिष्टुप् आसुरी पङ्क्तिश्च
१२	„ बृहती याजुषी जगती प्राजापत्योष्णिक् साम्नी गायत्री च
१३	आसुर्यनुष्टुप्
१४	आसुर्युष्णिक् साम्न्युष्णिक् च
१५	आसुरी गायत्री

अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि
१६	प्राजापत्यानुष्टुप्
	साम्नी च
१८	आर्ची गायत्री
	साम्नी बृहती च
१९	पिपीलिकमध्या गायत्री
	क्रमीयसी "
	पदपङ्क्तिः "
२०	अक्षरपङ्क्तिः
	साम्नी पङ्क्तिः
	प्राजापत्या बृहती
	पिपीलिकमध्या गायत्री
	द्विपाद्विराड् "
	अतिनिचृद् "
२१	आर्च्युष्णिक्
	पादनिचृद्गायत्री
	अतिपादनिचृद्गायत्री
	वर्धमाना "
	प्रतिष्ठा "
२२	साम्नी त्रिष्टुप्
	ककुम्मती गायत्री
२३	शङ्कुमती "

अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि
२४	आर्षी गायत्री
	आर्च्यनुष्टुप्
	प्राजापत्या पङ्क्तिः
	साम्नी जगती
	त्रिपाद्गायत्री
	नागी "
	वाराही "
२५	पदपङ्क्तिः
२६	पदपङ्क्तिर्गायत्री
	स्वराड् "
	विराडुष्णिक्
२७	न्यङ्कुशिरोष्णिक्
	आर्षी बृहती
२८	चतुष्पादुष्णिक्
	ककुबुष्णिक्
	पुर उष्णिक्
	परोष्णिक्
	तनुमध्योष्णिक्
	प्राजापत्या त्रिष्टुप्
२९	अनुष्टुब्गर्भोष्णिक्
	पिपीलिकमध्योष्णिक्
३०	आर्षी पङ्क्तिः
	अविराडनुष्टुप्
	विराडनुष्टुप्

अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि
३१	महापदपङ्क्तिरनुष्टुप्
	विराडनुष्टुप्
३२	प्राजापत्या जगती
	चतुष्पादनुष्टुप्
	त्रिपादनुष्टुप्
	पिपीलिकमध्यानुष्टुप्
३३	विराड्गायत्री
	आर्ची त्रिष्टुप्
३४	पिपीलिकमध्या बृहती
३६	आर्ची जगती
	आर्षी बृहती
	पथ्या „
	न्यङ्कुसारिणी स्कन्धोग्रीवी
	उरोबृहती वा
	उपरिष्टाद्बृहती
	पुरस्तात् „
	महाबृहती सतोबृहती वा
	ब्राह्मी गायत्री
३८	विराट्स्थाना त्रिष्टुप्
४०	आर्षी पङ्क्तिः
	पथ्या „
	सतः „
	आस्तार-„
	प्रस्तार- „
	विष्टार- „
	संस्तार- „

अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि
४१	विराड्रूपा त्रिष्टुप्
४२	ब्राह्म्युष्णिक्
४३	पुरोज्योतिस्त्रिष्टुप्
	मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप्
	उपरिष्टाज्ज्योतिस्त्रिष्टुप्
४४	आर्षी त्रिष्टुप्
	पुरोज्योतिर्जगती
	मध्येज्योति- „
	उपरिष्टाज्ज्योति-„
	अभिसारिणी त्रिष्टुप्
४८	आर्षी जगती
	ब्राह्म्यनुष्टुप्
	षट्पदी जगती
	महासतोबृहती
	महापङ्क्तिः
५२	अतिजगती
५४	ब्राह्मी बृहती
५६	शक्वरी
६०	ब्राह्मी पङ्क्तिः
	अतिशक्वरी
६४	अष्टिः
६६	ब्राह्मी त्रिष्टुप्
६८	अत्यष्टिः
७२	ब्राह्मी जगती
	धृतिः

अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि	अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि
७६	अतिधृतिः	९२	विकृतिः
८०	कृतिः	९६	संकृतिः
८४	प्रकृतिः	१००	अभिकृतिः
८८	आकृतिः	१०४	उत्कृतिः

इति यौषकृतौ छन्दःसारसंग्रहे जातिछन्दसमाहारो नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

अकारादि-वर्णक्रमेण सूची ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अक्षरच्छन्दस्	६	१२
अक्षरपङ्क्ति	९१	१
अचलधृति	८९	३
"	१०७	१४
अतिच्छन्दांसि	७९	१२
अतिजगती	७३	१०
"	७९	१५
अतिधृति	७४	१५
"	९५	११
अतिरुचिरा	१०	१३
अतिशर्करी	७३	१६
"	८४	१६
अतिशायिनी	९१	२
अत्यष्टि	७४	१६
"	९०	१
अदुकथा	५९	८
अद्रितनया	१००	९
अनङ्गक्रीडा	२७	१
" शेखर	१०३	११
" "	१०९	१९
अनवसिता	७१	१५
अनुकूला	७१	३
अनुष्टुप्	२०	९
"	९४	१
अन्योऽन्ययोग	११४	११
अपरवक्त्रम्	५१	११
"	१२३	१९

	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अपराजिता	८२	१८
अपराक्षिका	१८	२०
अपवाहक	१०३	१
अभिकृति	७३	९
"	१०२	१५
अमृतगति	४८	११
" धारा	४५	१५
" वारि	९१	१०
अर्ध	१०२	१०
अर्धर	१०२	१०
अर्धसमवृत्तम्	४५	११
"	५०	२
"	११४	१८
अवितथम्	९५	७
अशोकपुष्पमञ्जरी	१०५	१९
"	१०८	१५
अशोकमञ्जरी	१०३	१८
अश्वगति	८७	११
"	९५	९
अश्वललितम्	१००	७
अष्टि	७४	१६
"	८७	१४
असम्बाधा	८२	१६
आकृति	७४	१०
"	९९	१२
आख्यानकी	५०	१७, १९
"	७०	२१

	पृष्ठे	पङ्क्तौ
आख्यानिकी	५०	१५
,,	७०	२०
आनन्द	१०३	२
आपातलिका	१७	१६
आपीड	४५	५
आभास	१०२	१९
आर्द्रा	७०	१९
आर्या	७	३
आर्यागीति	१०	१७
आर्षम्	६६	५
आसार	१०३	१
इन्दिरा	७२	१२
इन्दुवदना	८२	१२
इन्द्रवंशा	७१	१
,,	१२०	४
इन्द्रवज्रा	६९	२२
,,	११८	१
उक्था	५९	६
उग्गाहा	१२९	२२
उज्ज्वला	७७	५
उत्कृति	७४	२
,,	१०१	२०
उत्पलिनी	८०	१५
उद्दामा	१०२	१७
उदीच्यवृत्तिः	१८	११
उद्गता	४७	१२
उद्गीति	१०	१२
उद्यंथी	८२	११
उपगीति	१०	७
उपचित्रकम्	५०	१२
उपचित्रम्	५०	१४
उपचित्रम्	७१	१२
उपचित्रा	२१	४
उपजाति	७०	६
,,	११८	११
उपमालिनी	८५	१२
उपस्थितम्	७२	११
,,	८१	२
उपस्थितप्रचुपितम्	४८	८
उपस्थिता	६८	१२
उपेन्द्रवज्रा	७०	२
,,	११८	४
ऋषित्	६१	२१
ऋद्धि	७०	२१
ऋषभ	८६	१
ऋषभगजविलसितम्	८७	१५
ऋषभविलसितम्	९०	७
एला	८५	२४
औपच्छन्दसकम् (वितम् वा)	१७	१०
,,	१२६	११
कनकप्रभा	८०	६
,,	११२	२
कन्दम्	११०	१६
कन्द	८०	१९
कन्दुकम्	८०	२१
कन्या	६०	१४
,,	१०५	१२
कमल	६०	११
,,	६५	६
,,	१०७	६
कमला	६६	११
कारहवम्	६१	८

	पृष्ठे	पङ्क्तौ
कलहंस	८२	१
कलिका	४५	१९
कान्ता	९१	१२
कान्तोत्पीडा	७६	११
काम	५९	८
कामक्रीड	१०६	१७
कामक्रीडा	८५	७
कामबाण	१०४	२
„	११२	९
कासार	१०३	१
किरीटम्	१०१	१
[illegible]	११७	३
कीर्ति	७०	१६
कुटजगति	८२	२
कुटिलम्	८४	६
कुटिलगति	८०	१२
कुटिला	८३	१
कुड्मलदन्ती	७१	१
कुपुरुषजनिता	७२	१७
कुमारललिता	६२	२१
कुमारी	८४	८
कुररीरुता	८४	१३
कुसुमविचित्रा	७५	१८
कुसुमस्तबकम्	१०३	१५
„	११३	६
कुसुमितलतावेल्लिता	९२	१८
कृति	७०	११
„	९७	१७
केतुमती	५०	[illegible]
केदार	१०२	१
केसरम्	९२	१०
कोकिलकम्	९१	८
कौमुदी	५१	१६
क्रौञ्चकम्	११०	१०
„	९१	२५
क्रीडाचक्रम्	९१	२१
क्रौञ्चपदा	१०१	१६
क्षमा	८०	२४
खञ्जा	५६	११
खन्ना	११६	२२
गजगति	६५	२
गणच्छन्द	६	१०
गणमात्राच्छन्दसां गुरुलघुसंख्या निरूपणम्	३४	६
गण्डका	९०	२०
„	१०८	१०
गरुडरुतम्	८८	३
गाथा	२९	११
गायत्री	९१	११
गाहा	११६	२२
गाहू	„	[illegible]
गीता	९८	१२
गीति	१०	[illegible]
गीतिका	९८	१६
गीत्यार्या	२९	५
„	१०७	१४
गुर्वक्षरवर्ण	१०५	८
गोविन्द	१०२	१
गौरी	७६	४
„	८०	११
घारि	६०	१९
„	१०७	२०

	पृष्ठे	पङ्क्तौ
चकिता	८९	१, २
चक्रपदम्	८४	११
चमरी	९२	१८
चञ्चरिकावली	८०	१७
चञ्चला	८८	९
,,	१०८	१६
चञ्चलाक्षिका	७६	३
चण्डवृष्टिप्रपातः	१०१	७
,,	१२४	५
चण्डी	८१	१
चतुष्कलगणाः	५	१८
चतुर्वंशा	९१	१५
चन्द्रकान्ता	८७	६
चन्द्रमाला	९७	२
चन्द्ररेखा	८०	१८
चन्द्रलेखा	८४	२१
,,	९२	८
चन्द्रवर्त्म	७७	१
चन्द्रावर्ता	८५	९
चन्द्रिका	८०	१५
चन्द्रौरस	८३	३
चपलार्या	८	४
चपलावक्त्रम्	३७	१६
चम्पकमाला	६८	५
चलम्	९५	४
चामरम्	८७	२
,,	१०८	७
चारुहासिनी	१८	१७
चित्रपदा	६४	६
चित्रलेखा	९१	६
,,	९३	९

	पृष्ठे	पङ्क्तौ
चित्रलेखा	९५	२
चित्रसंभ्रमम्	८८	४, ५
,,	१०८	१६
चित्रा	३२	१
,,	८५	१
चूलिका	३७	[illegible]
छन्दोलक्षणम्	१	१५
छाया	९५	११, २१
जयचर्मं	११३	११
जगती	७४	१८
जलधरमाला	७६	१७
जलोद्धतगति	७६	९
,,	१११	१२
जाया	७०	१८
जीमूतः	१०२	१७
ज्योति	३६	११
डीनम्	६२	२
,,	११२	१४
तमचमनैः	१११	२१
ततम्	७६	१
तनुमध्या	६१	१२
तन्वी	१००	२२
तरलनयनम्	७७	२१
,,	१०७	११
तामरसम्	७७	६
तारका	८२	२
ताली	५९	१६
,,	१०५	११
तीर्णा	६०	१४
,,	१०५	१२
तुङ्गः	६५	४

	पृष्ठे	पङ्क्तौ
तन्वकम्	८७	१
,,	१०८	७
तोटकम्	७५	७
,,	११२	१६
तोमरम्	६७	३
त्रिकाण्डा	४	१५
त्रिभङ्गी	१०४	११
त्रिष्टुप्	१६	१०
,,	४४	३१
त्वरितगति	६८	२०
दण्डक	१०३	७
दमनकम्	६२	७
,,	७१	१०
,,	१०७	९
दीपकमाला	६८	१९
दुर्मिलम्	१०१	८
,,	११२	१
दोधकम्	७०	२१
,,	११७	७
दोहडिका	२७	१८
द्रुतपदम्	७७	७
द्रुतमध्या	४१	२
द्रुतविलम्बितम्	७५	४
,,	११७	२१
ध्रुवा	९२	२२
धियीषा	६२	४
,,	१११	४
धवलाङ्ग	९७	७
धीरललिता	८८	२१
धृति	७४	१६
,,	९२	१०

	पृष्ठे	पङ्क्तौ
नयनदर्पिणी	६४	११
,,	१०९	१०
नगानी	६०	२२
,,	१०९	८
नटी	८४	३
नन्दनम	६१	११
नन्दिनी	८१	३
नराचम	९८	१५
,,	१०९	१४
नरेन्द्र	९९	७
नर्दटकम	९१	८
नलिनी	८६	६
,,	११२	११
नवमालिका	७६	१४
नवमालिनी	९६	१२
नान्दीमुखी	८४	४
नाराच	८८	१०
नाराचकम	९१	१४
नाराचिका	६४	१
नारी	५६	१७
,,	१०५	११
निधिपालकम्	८७	९
नीलाद	१०२	१
पङ्कावली	८२	६
पङ्क्ति	९०	१६
,,	६७	२०
पद्मस्फटिका	२२	८
पञ्चचामरम्	७३	११
,,	८८	१४, १५
,,	९१	१७
पञ्चचामर.	९७	१

	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पञ्चचामर (रम्)	१०९	१७,११,१०
पणव	९०	६
,,	१११	१२
पथ्य	९८	१
पथ्या	८४	१२
पथ्यार्या	७	१९
पथ्यावक्त्रम्	५७	१३
पदचतुरूर्ध्वम्	७५	२
पद्यम्	६	१६
परिभाषा	१	३
पविता	६६	२१
पादाकुलकम्	२१	६
पुट	७५	२०
पुष्पदाम	९५	२४
पुष्पिताग्रा	५१	१८
,,	१२५	२०
पृथ्वी	९०	१३
,,	१२१	१७
प्रकृति	७४	११
,,	९८	१८
प्रचित	१०२	८
,,	१२४	२१
प्रचितक	१०३	४
प्रतिष्ठा	६०	१३
प्रत्यापीड	४१	९
प्रबोधिता	८०	८
प्रभद्रकम्	८५	१५
प्रभा	७६	६
प्रभावती	७९	१८
प्रमदा	८४	८
प्रमाणिका	६४	१७
प्रमाणिका	१०९	१०
प्रमाणी	५७	१८
,,	१०७	६
प्रमाणीवर्ग	१०९	५
प्रमिताक्षरा	७५	१०
,,	११०	७
प्रमुदितवदना	७६	१
प्रवरललितम्	८८	२१
प्रहरणम्	१८	१४
प्रहरणकलिका ता)	८२	१०, ११
प्रहर्षिणी	७९	१५
,,	१२१	१२
प्राच्यवृत्ति	१८	८
प्रियंवदा	७३	२
प्रिया	५९	१९
,,	६१	१
,,	१११	२
प्रेमा	७०	२०
प्रवितक	१०३	६
फुल्लदाम	९६	१
बन्धु	७०	१४
बाला	७०	१९
बुद्धि	७०	२१
ब्रह्मरूपम्	८८	१६
,,	१०६	२१
भगणवर्ग	११२	१८
भद्रकम्	९९	१५
भद्रविराट्	५०	८
,,	१२५	२०
भद्रा	७०	१९
भद्रिका	६६	९

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
भद्रिका	७२	८	मत्ताक्रीडा(डम्)	१००	११, १२
भाराक्रान्ता	९१	१५	मत्तेभविक्रीडितम्	९८	९
भुजगशिशुसृता	६६	२	मदनललिता	८८	२५
भुजङ्गप्रयातम्	७५	१७	मदलेखा	६३	१
„	११०	६	मदिरा	९९	१७
भुजङ्गविजृम्भितं	१०१	२१	„	११२	२२
भुजङ्गविलासः	१०२	१६	मद्रकम्	९९	१४
भुजङ्गसङ्गता	६६	१०	मधु	५९	१२
भ्रमरपदकम्	९५	७	„	१०७	५
भ्रमरविलसिता(तं)	७१	१५	मधुमती	६२	४
भ्रमरावली	८६	२	मध्यक्षामा	८२	९
„	११२	२२	मध्या	५९	१५
मकरन्दिका	'९६	४	मनोरमा	६८	१४
मञ्जरी	४५	१५	मनोहंसः	८५	१८
„	८४	७	मन्थानः	६१	५
मञ्जीरम्	९२	३	„	११२	१
मञ्जुभाषिणी	८०	७	मन्दरः	६०	९
„	११२	२	„	१०१	१
मञ्जुसौरभम्	५२	७	„	११२	१९
मञ्जुहासिनी	८१	३	मन्दाकिनी	७६	५
मणिकल्पलता	८८	१	मन्दाक्रान्ता	९०	१८
मणिगुणनिकरः	८५	१२	„	११२	२१
मणिमञ्जरी	९६	४	मयूरसारिणी	६८	८
मणिमध्यम्	६६	९	मल्लिका	६४	१४
मणिमाला	७७	३	„	१०८	१
मत्तगजगामिनी	८७	१२	महामालिका	९२	१६
मत्तमयूरम्	८०	९	महालक्ष्मी	६६	१७
„	१२२	७	„	१११	६
मत्तमातङ्गलीलाकरः	१०३	१२	महास्रग्धरा	१००	३
„	१११	१५	मही	५९	१३
मत्ता	६८	१०	„	१०९	७

	पृष्ठे	पङ्क्तौ
माकन्द	१०२	२
माणवकाक्रीडितकम्	६४	२
मात्राच्छन्द	६	११
मात्रासमकम्	९१	१०
"	१२०	११
मानहंस	८५	२२
माया	७०	१८
मालती	६९	६
"	७६	१६
"	११२	१६
मालतीमाला	७१	१९
"	१०६	१०
मालभारिणी	५१	१३
"	११५	१०
माला	७०	१७
"	८५	११
मालाधर	९१	१८
मालिनी	८४	१७
"	११९	१९
मिश्रवती	११४	९
मृगी	५९	२०
"	१११	२
मृगेन्द्र	६०	८
"	१११	१९
मृगेन्द्रमुखम्	८०	११
मेघविस्फूर्जिता	९५	२१
मोटकम्	७७	१८
मोटनकम्	७९	९
मोदकम्	७७	१९
"	११६	१०
मौक्तिकदाम	७७	१६

	पृष्ठे	पङ्क्तौ
मौक्तिकदाम	११३	१५
मौक्तिकमाला	७९	९
यगणवर्णं	११०	१
यति	५	१९
यत्युपदेशोपनिषद	५	२१
यमकम्	६१	८
"	१०७	७
यवमती	५२	२, ४
यामिनी	८७	१२
रगणवर्णं	१११	१
रथपदी	९९	१५
रथोद्धता	७१	८
"	११७	१७
रमण	६०	४
"	११९	१२
रामा	७०	१०
रुक्मवती	६८	४
रुचिरा	८०	४
"	१११	१७
रूपमाली	६६	१५
"	१०६	७
[illegible] — चतुर्युग्भेदानाम्	१९	
षोडशगणानाम्	६१	
सप्ताक्षरसमवृत्तानाम्	६५	
सप्तदशाक्षरसमवृत्तानाम्	९४	
आर्याभेदानाम्	९	
छन्दसानाम्	४८	
उपस्थितप्रचुपितानाम्	४९	
अर्धविषमाक्षरसमवृत्तानाम्	९६	
एकादशाक्षरसमवृत्तानाम्	७१	
गीतिभेदानाम्	११	

		पृष्ठे	पङ्क्तौ
रेखाप्रस्तारो	गीत्यार्यादीनाम्	२८	
	चतुर्दशाक्षरसमवृत्तानाम्	८३	
	त्रयोदशाक्षरसमवृत्तानाम्	८१	
	दशाक्षरसमवृत्तानाम्	६९	
	द्वादशाक्षरसमवृत्तानाम्	७८	
	नवाक्षरसमवृत्तानाम्	६७	
	पञ्चदशाक्षरसमवृत्तानाम्	८६	
	पदचतुरूर्ध्वादीनाम्	४६	
	पारिभाषिकशब्दानाम्	५	
	मात्रासमकभेदानाम्	२३	
	वैतालीयभेदानाम्	१९	
	शिखावचयोः	५७	
	षडक्षरसमवृत्तानाम्	६२	
	षोडशाक्षरसमवृत्तानाम्	८९	
	सप्तदशाक्षरसमवृत्तानाम्	९१	
	सप्ताक्षरसमवृत्तानाम्	६२	
	लक्ष्मी.	८४	२
	लक्ष्मीधरा	७५	१२
	,,	७६	८
	,,	१११	९
	लघुचरणं·	१०७	२
	लता	९३	११
	ललना	७६	१८, २१
	ललितम्	४८	३
	,,	७६	२
	ललिता	७७	४
	लवली	४५	१५
	लालसा	९३	११
	लालित्यम्	९९	२१
	लीना	८७	२१
	लीलाकर·	१०२	१७

	पृष्ठे	पङ्क्तौ
लीलाखेल:	८५	८
,,	१०६	१७
लीला	८४	१
लौकिकच्छन्द·	६	७
वंशपत्रपतितम्	९१	१
वंशस्थविलम्(स्था)	७४	१०, १२
,,	११९	१३
वक्त्रम्	३७	७
वरतनु	७६	१५
वरयुवती	८७	१७
वरसुन्दरी	८२	२२
वर्द्धमानम्	४८	९
वसन्ततिलका	८२	१०
,,	११२	१५
वसुमती	६१	११
वाणी	६१	१०
,,	७०	१६
,,	१०५	१७
वाणिनी	८८	२
वातोर्मी	७१	६
वानवासिका	२१	१४
वार्ताहारिका	५०	१६
वासन्ती	८४	१४, १५
वाहिनी	७६	१२
विकृति	७४	१०
,,	१००	६
विद्युन्माला	११६	२२
वितानम्	३७	१९
,,	६४	१
विद्याधार	७३	८
,,	१०६	११

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
विद्युत्	८०	१६	वैकुण्ठ	१०१	१९
विद्युन्माला	६४	८	वैतालीयम्	१७	१
,,	१०६	४	,,	११५	१
विद्युल्लेखा	६१	१९	वैदिकच्छन्द सङ्क्षेप	११०	११
,,	१०५	१०	वैश्वदेवी	७५	१६
विध्वङ्कमाला	७२	१६	व्याल	१०१	१०
,,	११२	४	शङ्ख	१०२	१८
विपरीताख्यानकी	५०	१८, २०	शङ्खनारी	६१	१
,,	७०	१६		११०	१
विपरीताख्यानिकी	५१	१	शम्भु	९७	११
,	७०	१८	शर्वरी	७७	१०
विपिनतिलकम्	८७	८	,,	८१	९
विपुलार्या	७	२१	शशिकला	८५	१०
विपुलावक्त्रम्	३८	१	शशिवदना	६१	१६
विबुधप्रिया	९२	१७	,,	९९	२
विभ्रमम्	९५	१८	शाली	६०	२
विम्ब	६७	१	,,	११०	२
वियोगिनी	५०	४	शार्दूल	९४	१
विलासिनी	७१	२१	शार्दूललसितम्	९२	२३
विश्लोक	२१	१७	शार्दूलविक्रीडितम्	९५	१२
विषमवृत्तम्	३५	१२	,,	११२	१७
,,	३६	४	शाला	७०	१७
,,	१२६	१८	शालिनी	७१	२
विस्तार	१०३	१	,,	११९	१९
विस्मिता	९५	२०	शिखण्डितम्	७२	१२
वृत्तम्	३५	४	शिखरिणी	९०	८
,,	९७	१८	,,	११२	५
,,	१०८	२०	शिखा	१६	८
वृत्ता	७१	१७	,,	५६	२
वृहती	६६	१	शीर्षरूपम्	६२	१०
वेगवती	५०	५	,,	१०६	१

	पृष्ठे	पङ्क्तौ
शुद्धविराट्	९७	२१
शुद्धविराड्वृषभम्	४८	९
शुद्धा वर्ती	१०५	४
शेषा	६१	१८
,,	१०५	१७
शैलशिखा	८७	१९
शोभा	९८	७
श्येनी	७१	१९
,,	१०८	४
श्री	५९	९
,,	७१	५
,,	१०५	९
श्लोक	१८	२०
संकृति	७४	१०
,,	१००	२१
संयाम	१०१	१९
संयुता	९८	२१
संस्कार	१०२	९
संहार.	१०३	१
सगणवर्ग	११२	११
सती	९०	१७
सत्कार.	१०२	१
सन्दोह	१०२	२
समकलय	९७	१६
समसमानकादिम	११४	१२
समचरणम्	३५	११
,,	५७	१७
,,	५९	३
,,	१०५	६
समानिका	६४	१६
,,	१०८	१

	पृष्ठे	पङ्क्तौ
समानी	५७	१८
,,	६३	६
,,	१०७	२२
समानीवर्ग	१००	१७
समुद्रलता	९६	६
सम्मोहा	६१	४
,,	१०५	१५
सरसी	९९	७
सलिलनिधि	९९	३
सान्द्रम्	१०४	५
सानन्द	१०३	२
सान्द्रपदम्	७२	४
सार	५९	१४
,,	१०१	१९
,,	१०७	१९
सारङ्ग	७७	१२
,,	१११	९
सारङ्गिका	९९	१९
,,	८५	२
सारवती	९९	१
सिंहकम्	९९	५
सिंहनाद	८२	१
सिंहविक्रान्त	१०२	८
सिंहविक्रीड	१०३	१०
,,	११०	२५
सिंहविस्फूर्जितम्	९२	१
सिंहोन्नता (कला)	८२	१०, १५
सुकेसरम्	८४	१०
सुखेलकम्	८५	१७
सुधा	९५	१
सुन्दरिका	१००	१५

	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सुन्दरी	५०	३
,,	७५	११
,,	१२४	१८
सुपवित्रम्	८४	५
सुप्रतिष्ठा	६०	२४
सुमुखी	७२	५
सुरसा	८६	८
सुराम	१०२	१९
सुवमा	९८	४
सुवदना	९८	१
सुवास	६१	८
सुषमा	६९	१
सोमराजी	६२	२
,,	११०	३
सौम्या	२६	२४
सौरभकम्	४८	३
स्त्री	५९	१०
,,	१०५	१०
स्रक्	८५	११
स्रग्धरा	९८	१९
,,	११२	१३
स्रग्विणी	७६	७

	पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्रग्विणी	११३	४
स्वागता	७१	११
,,	११७	१३
हंस	६०	२५
हंसमाला	६३	५
हंसरुतम्	६४	१३
हंसी	६८	१६
,,	७०	१७
,,	९९	१३
हरनर्तनम्	८३	१८
हरि	८१	११
हरिणप्लुतम्	८३	२१
हरिणप्लुता	५१	६
हरिणवल्लभा	,,	७
हरिणी	८०	२
,,	११३	११
हलमुखी	६६	४
हारिणी	८१	१३
हारीत	६१	६
,,	१११	२४
हीरकम्	९५	६